

Religie: De oorzaak van etnische afstand?

Christenen en moslims in Nederland: het effect van religie op etnische afstand

Universiteit Utrecht

Master multiculturalisme in vergelijkend perspectief

Algemene Sociale Wetenschappen

Universiteit Utrecht

2012

Begeleider dr. Marcel Coenders

Tweede begeleider dr. Fenella Fleischmann

Bertine den Boer (3235262)

Voorwoord

Nu ik mijn onderzoek afgerond heb en de master ‘Multiculturalisme in vergelijkend perspectief’ afsluit, voel ik mij trots en enigszins opgelucht. Het onderzoek was leerzaam, en zorgde voor uitdagingen. Tijdens het schrijven waren er periodes die mij gemakkelijk afgingen, maar er waren ook periodes van stress en deadlines. Soms ontbrak het me even aan motivatie, en soms kon ik haast niet stoppen met schrijven. Na een aantal maanden hier hard aan gewerkt te hebben, heb ik een voldaan gevoel nu mijn scriptie af is.

In het jaar van deze master heb ik veel mogen leren en ik kan met plezier terugkijken naar de afgelopen periode. Door het schrijven van mijn thesis en ook door de theoretisch vakken, heb ik veel kennis gekregen over multiculturalisme en de plaats van identiteit in de Nederlandse samenleving. Door mijn scriptie, heb ik een helderder idee gekregen van de relatie tussen religie en etnische afstand.

Het is een vreemd gevoel, dat de master nu voorbij is en dat mijn onderzoek klaar is. Ik weet zeker dat ik mijn studentenleven zal missen. Ik hoef me nu niet meer op te sluiten in de bieb, of me te omringen met vele spss-boeken, maar ook gezellige studiedagen met vriendinnen zijn nu voorbij.

Zonder een aantal mensen was het niet gelukt om deze master te voltooien. Daarom wil ik deze mensen hier graag bedanken. Als eerste wil ik de docenten van de master ‘Multiculturalisme in vergelijkend perspectief’ bedanken. De cursussen die zij gaven en begeleid hebben, hebben mij op goede wijze voorbereid op het wetenschappelijke onderzoek. In het bijzonder wil ik Marcel Coenders bedanken, omdat hij mij elke keer weer heeft verder geholpen bij het schrijven. Hij heeft steeds op een constructieve wijze manier meegedacht met mijn scriptie. Daarnaast wil ik mijn vriendinnen graag bedanken, die mij elke keer motiveerden tijdens het schrijven. Tot slot wil ik graag mijn ouders, mijn broer en zussen bedanken die mij tijdens mijn scriptie onophoudelijk gesteund hebben.

Bertine den Boer, 2012

Inhoud

Voorwoord	2
Inhoud	3
Abstract	4
Hoofdstuk 1: Inleiding	5
Hoofdstuk 2: Achtergrond etnische afstand	7
§2.1. Etnische afstand.....	7
§2.2. Religie.....	8
§2.3. Christenen en etnische afstand	8
§2.4. Moslims en etnische afstand	9
Hoofdstuk 3: Theoretische perspectieven	10
§3.1. Religieuze praktijken & religieuze saillantie	10
§3.2. Sociaal contact.....	11
§3.3. Gepercipieerd verschil in geloofswaarden	12
§3.4. Conservatieve waarden	13
§3.5. Controlevariabelen.....	14
Hoofdstuk 4: Data & Analyse	15
§4.1. Beschrijving data	15
§4.2. Analyse data	15
§4.3. Afhankelijke variabelen	16
§4.4. Onafhankelijk variabelen	16
§4.5. Controlevariabelen.....	17
Hoofdstuk 5: Resultaten	19
§5.1. Methode	19
§5.2. T-toetsen	19
§5.3. Regressies op etnische afstand	20
§5.4. Nominale regressies op religieuze praktijken en religieuze saillantie	25
§5.5. Regressies op contact, verschillen tussen christendom en islam en conservatieve waarden.....	28
Hoofdstuk 6: Conclusie & aanbevelingen.....	30
Literatuurlijst	33
Bijlagen	37
Appendix A: Aanvullende tabellen	37
Appendix B: Vragen uit de schriftelijke vragenlijst en het face-to-face interview	45

Abstract

In dit artikel wordt er onderzoek gedaan naar de verschillen tussen christelijke en niet-christelijke autochtone Nederlanders in etnische afstand ten opzichte van Turken en Marokkanen. Tevens wordt er studie gedaan naar de verschillen tussen Turkse en Marokkaanse praktiserende en niet-praktiserende moslims in hun etnische afstand ten opzichte van autochtone Nederlanders. Er wordt gezocht naar een verklaring van de rol van religie in etnische afstand. De sociale identiteitstheorie, de sociale contact theorie, de etnische competitietheorie en het gezamenlijke identiteitsmodel worden hiertoe getoetst. Christelijke Nederlanders hebben meer etnische afstand dan niet-christelijke Nederlanders. Tevens hebben praktiserende moslims meer etnische afstand dan niet-praktiserende moslims. Aan de hand van de Nells-data zijn lineaire en nominale regressies uitgevoerd. Hieruit bleek dat christenen meer etnische afstand hebben dan niet-religieuze Nederlanders, omdat ze minder interetnische contact hebben, meer verschillen ervaren tussen het christendom en de islam en meer conservatieve waarden hebben. Een opvallende bevinding is dat bij christenen religieuze praktijken leiden tot minder etnische afstand. Voor Turken geldt dat praktiserende moslims meer etnische afstand hebben dan niet-praktiserende moslims, omdat ze meer religieuze saillantie hebben. Bij Marokkanen werd het verschil in etnische afstand tussen praktiserende moslims en niet-praktiserende moslims verklaard door religieuze saillantie en conservatieve waarden. Religieuze praktijken, interetnisch contact en ervaren verschillen tussen het christendom en de islam, verklaren niet de verschillen in etnische afstand tussen praktiserende en niet-praktiserende moslims. De verschillen bij religieuze groepen in etnische afstand, zijn bij Nederlanders, Turken en Marokkanen niet in eenzelfde wijze verklaarbaar.

Kernwoorden: etnische afstand, religie, contact, sociale identiteit, etnische competitie, conservatisme

Hoofdstuk 1: Inleiding

Er bestaat een lange geschiedenis van wetenschappelijk onderzoek naar etnische afstand ten opzichte van minderheden, zowel in Nederland, (Jaspers, Van Londen, Lubbers, 2009) als daarbuiten (Hraba, Radloff, Gray-Ray, 1999; McLaren, 2003). Nederlands onderzoek heeft de laatste jaren veel aandacht voor de etnische afstand ten opzichte van moslims (González, Verkuyten, Weesie & Poppe, 2008; Sniderman, Hagendoorn & Prior, 2003) Er zijn ook onderzoeken geweest die de etnische afstand van minderheden ten opzichte van de meerderheid hebben onderzocht (Gijsberts & Dagevos, 2004; Van Praag, 2003). Hiervan zijn er enkele studies geweest waarbij de etnische afstand ten opzichte van allochtonen en autochtonen gelijktijdig werd onderzocht (Gijsberts, 2005; Gijsberts & Dagevos, 2004; Verkuyten, Hagendoorn & Masson, 1996). In deze studies was er geen focus op de rol van religie bij etnische afstand. De relatie tussen religie en etnische afstand ten opzichte van minderheden is echter al in vele verschillende studies aangetoond (Allport, 1966; Allport & Ross, 1967; Eisinga, König & Scheepers, 1995) Het merendeel van deze onderzoeken richt zich op christelijke levensovertuigingen, en er is nog maar weinig onderzoek geweest dat aandacht heeft gehad voor de levensovertuigingen van moslims (Verkuyten, 2006, 2007; Verkuyten & Thijs, 2010) en het effect hiervan op etnische afstand ten opzichte van autochtonen.

In deze studie zal er worden onderzocht of er een relatie is tussen religie en etnische afstand bij zowel christenen als moslims. Er zal een vergelijking worden gemaakt tussen de etnische afstand van autochtone christenen en niet-christenen ten opzichte van Turken en Marokkanen. En er zal een vergelijking worden gemaakt tussen Turkse en Marokkaanse praktiserende moslims en niet-praktiserende moslims en hun etnische afstand ten opzichte van autochtone Nederlanders. Door etnische afstand te onderzoeken bij zowel autochtonen als allochtonen, kunnen er bredere inzichten ontstaan over de invloed van religie op etnische afstand. Dit geldt in het bijzonder voor de invloed van religie op de etnische afstand van moslims, omdat hier nog weinig studies over zijn gedaan. Ook is het mogelijk de verschillen tussen de religieuze groepen en hun relatie tot etnische afstand te onderzoeken. Hiermee kan dit onderzoek leiden tot een aanvulling van meerdere inzichten en is daarmee relevant.

De doelstelling van dit onderzoek is het beschrijven en verklaren van de relatie tussen religie en etnische afstand onder zowel autochtonen als Turken en Marokkanen Er is voor gekozen om naar de etnische afstand van Turken en Marokkanen te kijken, omdat deze groeperingen overwegend moslim zijn. Bovendien blijkt dat er onder autochtonen een grotere etnische afstand ten opzichte van deze groepen bestaat, dan ten opzichte van andere groepen (Gijsberts, 2005).

De hoofdvraag van dit onderzoek is: *Welke invloed heeft de religie van christenen en moslims op de etnische afstand ten opzichte van Turken, Marokkanen en autochtonen en hoe is dit te verklaren?*

Om deze vraag te kunnen beantwoorden, zal er eerst beschrijvend onderzoek worden gedaan naar de verschillen in etnische afstand tussen christenen en niet-christenen en tussen praktiserende moslims en niet-praktiserende moslims. Vervolgens zal er worden gezocht naar de achterliggende oorzaken van deze verschillen. Bij de Turkse en Marokkaanse respondenten zijn er waarschijnlijk weinig personen zijn die zich geen moslim noemen. Daarom zal er hierbij vooral een vergelijking gemaakt worden tussen Turken en Marokkanen die zich sterk identificeren met hun godsdienst en zij die dit in mindere mate doen. Deze twee groepen zullen in het verdere vervolg van deze studie onderscheiden worden met de termen 'praktiserende moslims' en 'niet-praktiserende moslims'.

Om het effect van religie op etnische afstand te verklaren, zullen meerdere theoretische perspectieven worden getoetst. Hierbij zullen de sociale identiteitstheorie, de sociale contact theorie, de etnische competitietheorie en het gezamenlijke identiteitsmodel het belangrijkste zijn. Er is gekozen voor deze theorieën omdat deze in veel onderzoeken naar etnische afstand gebruikt worden (González

et al., 2008; McLaren, 2003; Scheepers, Gijsberts & Coenders, 2002). Door het testen van meerdere theorieën, is het mogelijk de verschillende effecten te vergelijken.

Maarschappelijk gezien is dit onderzoek van belang omdat religie in Nederland een belangrijk rol lijkt te spelen in de etnische afstand tussen groepen. Het is van belang om te zien hoe religie bepalend kan zijn voor negatieve houdingen naar andere groepen. Etnische afstand kan namelijk leiden tot groepsconflicten en discriminatie.

Hoofdstuk 2: Achtergrond etnische afstand

Er zal eerst onderzoek worden gedaan naar de relatie tussen religie en etnische afstand. Dit hoofdstuk zal hierop in gaan.

§2.1. *Etnische afstand*

Etnische afstand heeft in de afgelopen decennia veel aandacht gehad in het sociologische en sociaalpsychologisch onderzoeksgebied. Etnische afstand wordt ook wel geduid als de mate waarin mensen contact met leden van een andere groep wensen te vermijden (Bogardus, 1925). Bogardus (1947) ontwikkelde voor het meten van etnische afstand een schaal die aangeeft in hoeverre mensen bereid zijn om sociale contacten van verschillende mate van intimiteit aan te gaan met andere sociale en etnische groepen. Dit is een cumulatieve schaal die de mate van sociale afstand aanduidt op verschillende sociale domeinen als huwelijk, vriendschap, werk etc. Het cumulatieve karakter van de schaal houdt in dat wanneer iemand niet bereid is om contact met een andere groep op het niveau van burens te hebben, deze persoon niet bereid zal zijn tot contact op intiemere niveaus als vriendschap en huwelijk. Sociale afstand wordt dan ook wel gezien als de mate van acceptatie van leden van een andere groep als huwelijkspartners, burens, vrienden, klasgenoten en collega's (Hagendoorn, 1995).

Daarnaast zijn er onderzoeken gedaan naar etnische hiërarchieën (Hagendoorn & Kleinpenning, 1991; Hraba, Hagendoorn & Hagendoorn, 1989). In deze studies wordt onderzocht hoe groepen hun eigen groep en andere groepen ten opzichte van elkaar beoordelen. Hierbij worden tevens vragen gesteld over bezwaren tegenover contact met deze andere etnische groepen als burens, vrienden, huwelijkspartners etc. Deze hiërarchie is cumulatief, dat wil zeggen, als men afstand heeft tegen een bepaalde groepering zoals Joden, dan zal men ook etnische afstand hebben ten opzichte van groepen die lager op de etnische hiërarchie staan. Voor de Nederlandse groepering geldt dat zij het minste etnische afstand hebben ten opzichte van hun eigen groep. Hierna volgen de Europese groeperingen in Nederland, de Joden, de Zuid-Europeanen, groeperingen die afkomstig zijn uit voormalige koloniën en tenslotte de Turken en Marokkanen (Hraba, et al., 1989; Verkuyten, et al., 1996).

De etnische hiërarchie van Turken en Marokkanen is opvallend anders. Na hun eigen groep, plaatsen ze als eerste de autochtone Nederlanders. Er is dus een verschil in de blik op de etnische hiërarchie (Verkuyten, et al., 1996) tussen allochtonen en autochtonen. Hierbij hebben autochtonen meer etnische afstand ten opzichte van Turken en Marokkanen, dan Turken en Marokkanen etnische afstand hebben ten opzichte van autochtonen.

Etnische afstand varieert per sociaal domein. Zo hebben autochtonen bijna geen moeite met allochtone collega's of met allochtone klasgenoten van de kinderen. Bijna de helft van de autochtonen heeft echter wel bezwaren tegen een allochtone buur. En 70 procent heeft bezwaren wanneer zijn of haar kind een allochtone partner zou hebben (Gijsberts, 2005). Ook allochtone ouders hebben minder bezwaren tegen Nederlandse vriendschappen van hun kinderen, en meer bezwaren tegenover een Nederlandse huwelijkspartner voor hun kind (Gijsberts, 2005). In eerder onderzoeken wordt etnische afstand gemeten door te vragen naar naar de houding tegenover de andere etnische groep in de volgende situaties: als baas op werk, burens, of als schoonzoon of schoondochter (Hraba et. al, 1989, Kleinpenning & Hagendoorn, 1991). In dit onderzoek zal etnische afstand op eenzelfde wijze gemeten worden.

§2.2. Religie

Religie is onderwerp van vele sociologische en psychologische studies geweest. Er zijn studies waarbij er onderscheid wordt gemaakt tussen individuen die lid zijn van een bepaalde religieuze gemeenschap en zij die dat niet zijn (Allport, 1966). Omdat in deze studie zowel christenen als moslims worden onderzocht, is dit onderscheid niet houdbaar. Moslims zijn namelijk niet lid van een moskee, maar gaan er wel naar toe. In deze studie zal er daarom worden gekeken naar religieuze zelfbeschouwing, zoals dit ook eerder is gedaan in andere studies (Verkuyten & Thijs, 2010). Hierbij gaat het erom of iemand zich tot een religie rekent. Wanneer iemand zich gelovig noemt, hoeft dat echter nog niet in alle gevallen hetzelfde te betekenen. Wel laat de religieuze zelfbeschouwing zien of iemand in welke mate dan ook, religieus betrokken is. Hierin zit wel een groot verschil tussen de autochtonen, Turken en Marokkanen. Zo rekent zich 30 procent van de Nederlanders tot een kerkelijke gezindte. Bij Turken en Marokkanen is dit respectievelijk 98 en 99 procent (Phalet & Güngör, 2004). Hierdoor zijn gelovige autochtonen een selectievere groepering binnen de gehele groep autochtonen. Bovendien zijn er zowel bij de christenen als bij de moslims verschillende stromingen. Bij christenen zijn dit onder andere katholieken, protestanten en gereformeerden en bij de moslims zijn dit sjiïeten en soennieten. Er zijn wellicht verschillen tussen de verschillende stromingen in etnische afstand. Zo zijn er aanwijzingen dat protestanten minder vooroordelen hebben dan katholieken (Allport & Kramer, 1946), maar in ander onderzoek wordt is dit juist omgekeerd (Greeley & Sheatsley, 1971). Ook hiervoor zal aandacht zijn in deze studie. In dit onderzoek zal er beperkte aandacht zijn voor deze verschillen en er zal alleen een onderscheid worden gemaakt tussen protestanten en rooms-katholieken.

§2.3. Christenen en etnische afstand

Er is een lange geschiedenis van onderzoeken naar de relatie tussen religie en houdingen ten opzichte van andere groepen. Zo zijn er studies gedaan over de relatie tussen christelijke opvattingen en antisemitische houdingen (Eisinga, et al., 1995) en houdingen ten opzichte van homoseksualiteit (Burdette, Ellison & Hill, 2005). Ook zijn er onderzoeken gedaan naar de relatie tussen religie en etnische afstand. In al vroege Amerikaanse studies werden relaties gevonden tussen raciale vooroordelen en religieus gedrag (Allport, 1966; Katz & Hass, 1988). Kerkgangers bleken meer vooroordelen en raciale houdingen te hebben dan niet-kerkgangers (Allport & Kramer, 1946) ten opzichte van andere ideologische (Stouffer, 1955) en etnische groepen (Allport, 1966).

Verder is gebleken dat personen met een meer extrinsieke levensovertuiging meer bevooroordeeld zijn dan mensen met een meer intrinsieke levensovertuiging (Allport, & Ross, 1967; Wilson, 1960). Personen voor wie religie meer instrumentalistisch van aard is voor het waarborgen van zekerheid en status, hebben een extrinsieke levenshouding. Zo wordt religie gebruikt als argument voor hun afwijzende houding naar andere groepen. De intrinsieke levenshouding omschrijft personen voor wie religie hun gehele leven bepaalt (Allport & Ross, 1967). Hierbij gaat het vooral om het navolgen van belangrijke normen en waarden als naastenliefde en tolerantie. Christenen met een intrinsieke levenshouding hebben minder etnische afstand ten opzichte van andere groepen. Hierbij is er dus een negatieve invloed van religie op etnische afstand. In dit onderzoek is de focus op de positieve invloed van religie op etnische afstand, en zal er niet verder worden ingegaan op dit negatieve verband.

De negatieve invloed van religie op etnische afstand kan toenemen, naarmate een persoon een meer orthodoxe religieuze levenshouding heeft. Volgens Glock en Stark (1966) kan een religieuze doctrine ervoor zorgen, dat er vijandelijke gevoelens ontstaan ten opzichte van iedereen die de christelijke waarheid niet accepteert.

Vanuit deze verschillende wetenschappelijke inzichten komt naar voren dat een christelijke levensovertuiging vaak leidt tot meer etnische afstand. Hieruit volgend luidt de hypothese:

Hypothese 1a. De etnische afstand ten opzichte van Turken en Marokkanen is bij christenen groter dan bij niet-christenen.

§2.4. Moslims en etnische afstand

Uit studies over moslims en hun houdingen ten opzichte van andere groepen, is gebleken dat sterk religieuze moslims vaak negatieve houdingen hebben ten opzichte van homoseksualiteit (Keuzekamp & Bos, 2007) en Joden (Verkuyten, 2006, 2007). Er zijn nog maar weinig onderzoeken gedaan naar de houdingen van moslims ten opzichte van andere etnische groepen in Nederland.

Een uitzondering hiervan zijn de onderzoeken van Verkuyten (2006, 2007) en Verkuyten en Thijs (2010). In deze onderzoeken is er aandacht voor de rol van religieuze identificatie van Turkse moslims voor de houdingen ten opzichte van andere religieuze en etnische groepen. Zo bleek dat een sterkere identificatie ten opzichte van de eigen moslimgroepering, gerelateerd was met negatieve houdingen ten opzichte van ongelovigen, joden en christenen (Verkuyten, 2010). Vanuit de eerdere onderzoeksgegevens over de relatie tussen christelijke religie en etnische afstand en vanuit de onderzoeken over de religieuze identificatie van moslims, is de verwachting dat ook bij moslims, religie leidt tot meer etnische afstand. Daarom luidt de hypothese:

Hypothese 1b. De etnische afstand ten opzichte van autochtone Nederlanders is bij praktiserende moslims groter dan bij niet-praktiserende moslims.

Hoofdstuk 3: Theoretische perspectieven

Dit hoofdstuk gaat in op de verschillende perspectieven die een verklaring kunnen bieden voor de relatie tussen religie en etnische afstand.

§3.1. *Religieuze praktijken & religieuze saillantie*

De sociale identiteitstheorie (Tajfel & Turner, 1979) is een van de belangrijkste theorieën over vooroordelen en etnische afstand. Volgens de sociale identiteitstheorie leidt de behoefte van een positieve identiteit, tot voorkeur van de eigen groep. De identificatie met een groep, vormt namelijk een belangrijk deel van iemands zelfidentificatie. Individuen zijn daardoor gemotiveerd om zich op een positieve manier te onderscheiden van andere groepen omdat ze streven naar een positief zelfbeeld. Om een positieve identiteit te waarborgen, creëren groepen negatieve beelden van andere groepen en positieve beelden van de eigen groep. Het gevolg van dit proces is ethnocentrisme. Dit houdt in dat er negatieve houdingen ontstaan ten opzichte van andere groepen en positieve houdingen ten opzichte van de eigen groep. Naarmate de groepsidentificatie toeneemt, nemen ook de waargenomen verschillen tussen groepen en negatieve houdingen toe (Kelly, 1993).

Religie is een belangrijke vorm van identificatie (Verkuyten, 2007) en kan een referentiekader zijn waaraan individuen hun identiteit ontleen. De levens van gelovigen zijn namelijk georganiseerd rondom hun geloof, waarden en praktijken. Vanuit de religieuze identiteit, kunnen bepaalde beelden over andere groepen gecreëerd worden, om zo een positieve religieuze groepsidentiteit te bewerkstelligen. Naarmate de religieuze identificatie toeneemt, zal men ook sterker de religieuze identiteit willen beschermen. Hierdoor zal men de verschillen met andere groepen (waaronder ook andere religieuze groepen) benadrukken en zal de etnische afstand naar andere groepen toenemen.

In deze studie wordt er naast religieuze zelfbeschouwing gefocust op religieuze gebruiken en de saillantie van het geloof. Religiositeit bestaat namelijk vaak niet alleen het belijden van een geloof, maar kan ook worden vormgegeven in religieuze praktijken, religieuze ervaringen en religieuze consequenties (Glock & Stark, 1965). Naarmate verschillende dimensies van religie belangrijker zijn, zal ook de identificatie met de religieuze groepering toenemen. De verwachting is dat de relatie tussen etnische afstand en lidmaatschap van een religieuze groepering, verklaard kan worden door andere kenmerken van religie, namelijk religieuze praktijken en saillantie.

Religieuze praktijken bestaan onder andere uit de gang naar de kerk en de moskee, bidden, vasten en het lezen van de koran of de bijbel. Het is gebleken dat naarmate mensen meer naar de kerk gaan, ze meer vooroordelen hebben naar andere groepen (Scheepers, Gijsberts, Hello, 2002). Ook bij moslims zou de mate van moskee bezoek en andere rituele gebruiken effect kunnen hebben op de mate van etnische afstand en ook hier zal studie naar worden gedaan. Naarmate er sprake is van meer religieuze gebruiken, leidt dit tot meer etnische afstand. Van hieruit volgen de hypothesen:

Hypothese 2a. Christenen hebben meer etnische afstand ten opzichte van Turken en Marokkanen dan niet-christenen, omdat ze meer religieuze praktijken hebben.

Hypothese 2b. Praktiserende moslims hebben meer etnische afstand ten opzichte van autochtone Nederlanders dan niet-praktiserende moslims, omdat ze meer religieuze praktijken hebben.

Tevens zal er in deze studie worden gekeken naar saillantie van geloof. Naarmate geloof belangrijker voor mensen is, zullen ze zich meer identificeren met hun religieuze groep en zullen ze meer moeite willen doen om hun religieuze identiteit te beschermen. De verwachtingen die hieruit volgen luiden:

Hypothese 3a. Christenen hebben meer etnische afstand ten opzichte van Turken en Marokkanen dan niet-christenen, omdat geloof saillantier voor hen is.

Hypothese 3b. Praktiserende moslims hebben meer etnische afstand ten opzichte van autochtone Nederlanders dan niet-praktiserende moslims, omdat geloof saillantier voor hen

is.

Anderzijds kan beredeneerd dat religieuze gebruiken en religieuze saillantie leiden tot minder etnische afstand. Zo is er uit sommige onderzoeken gebleken dat er een curvilineaire relatie bestaat tussen kerkgang en etnische afstand. Hierbij geldt dat mensen die weinig en gemiddeld naar de kerk gaan, meer vooroordelen hebben dan mensen die vaak naar de kerk gaan (Eisinga, Felling, Peters, 1990). Dit zou er mee te maken hebben dat mensen die vaak naar de kerk gaan, zich meer richten op de humane waarden van hun religie.

Een bredere verklaring voor een negatief effect van religieuze praktijken en religieuze saillantie op etnische afstand, is het gezamenlijke identiteitsmodel '*common ingroup identity model*' (Gaertner, Dovidio, Anastasio, Bachman & Rust, 1993). Volgens het gezamenlijke identiteitsmodel kan conflict tussen groepen verminderen, wanneer de verschillende groepen het beeld krijgen, dat ze niet twee groepen zijn, maar één groep en dat ze een gezamenlijke identiteit hebben (Gaertner et al., 1993). Deze gezamenlijke identiteit kan ontdekt worden, wanneer men zich bewust wordt van gezamenlijk factoren. Bij moslims en christenen kan dit de gedeelde religiositeit zijn in een seculiere samenleving. Het hebben van een gezamenlijk geloof, kan zorgen voor extra aantrekkingskracht tussen groepen (Brown, 1984b). De twee religieuze groepen kunnen zich dan beschouwen als twee verschillende groepen binnen een gezamenlijk gedeelde identiteit (Gaertner et al., 1993). Daarom zou gesteld kunnen worden, dat naarmate de religieuze identiteit toeneemt, er juist minder etnische afstand bestaat tussen christenen, Turken en Marokkanen. Omdat bijna alle Turken en Marokkanen religieus zijn, kunnen christenen hen zien als mede-gelovigen en kunnen ze het gevoel hebben een religieuze identiteit met hen te delen. Voor de etnische afstand van moslims ten opzichte van autochtonen geldt dit niet, omdat zij geen gezamenlijke religieuze identiteit delen met de Nederlanders. Een groot deel van de autochtonen is namelijk niet religieus. Daarom zijn vanuit het gezamenlijke identiteitsmodel de tegengestelde hypothesen opgesteld:

Hypothese 2c. Christenen hebben minder etnische afstand ten opzichte van Turken en Marokkanen dan niet-christenen, omdat ze meer religieuze praktijken hebben.

Hypothese 3c. Christenen hebben minder etnische afstand ten opzichte van Turken en Marokkanen dan niet-christenen, omdat geloof saillantier voor hen is.

§3.2. Sociaal contact

Veel onderzoeken over houdingen en etnische afstand zijn gestoeld op de sociale contact theorie (Allport, 1954; Pettigrew and Tropp, 2006). Vaak gaan leden van een groep meer met elkaar om en hebben meer contact met elkaar, dan met leden van andere groepen, vanwege overeenkomsten in taal, religie en cultuur (Hutnik, 1991). Volgens de sociale contact theorie neemt etnische afstand tussen groepen af, naarmate het sociale contact tussen deze groepen toeneemt. Wanneer men met elkaar kan communiceren is er meer kans om elkaar te begrijpen en te accepteren. Hierdoor zouden vooroordelen kunnen afnemen.

Sociaal contact tussen verschillende groepen kan effectief vooroordelen en negatieve houdingen verminderen, wanneer dit contact aan bepaalde optimale condities voldoet (Allport, 1954). Deze condities zijn: gelijke status van de groepen binnen de situatie, gelijke doelen, samenwerking tussen de groepen, en de ondersteuning van autoriteiten. Deze condities zijn in latere onderzoeken verder uitgebreid (Amir, 1969). Volgens Pettigrew & Tropp (2006) zijn de genoemde condities van sociaal contact niet perse noodzakelijk voor het verminderen van etnische afstand. Deze condities zorgen er echter wel voor dat sociaal contact op een nog sterkere manier voor het verminderen van negatieve houdingen zorgt.

Daarnaast bestaan er ook verschillende soorten intimiteiten van contact. Intieme contacten zoals vriendschappen zorgen voor een sterkere vermindering van negatieve houdingen, dan minder intieme contacten (Amir, 1969). En contacten in de werkomgeving voldoen in minder mate aan de eerder

genoemde condities van Allport (1954) en zullen zo in mindere mate negatieve houdingen verminderen (Dixon & Rosenbaum, 2004). Omdat de verschillende soorten contacten, verschillende effecten hebben op etnische afstand, zullen meerdere vormen van sociaal contact worden meegenomen in deze studie.

Christenen en moslims hebben vaak hun eigen sociale instellingen als scholen, kerken en moskees. Hierdoor kunnen de groeperingen van moslims en christenen ook wel als intermediaire groeperingen worden gezien. Naarmate de integratie in deze intermediaire groepering toeneemt, zullen de normen en waarden van deze groeperingen ook belangrijker worden (Durkheim, 1897). Bij integratie in zo'n groepering zal het contact met de leden binnen deze groepering toenemen. Mensen die naar de kerk gaan, zullen daar geen moslims ontmoeten. Naarmate ze vaker naar de kerk gaan (en dus meer geïntegreerd zijn in hun religieuze gemeenschap) zullen hun kansen om moslims te ontmoeten kleiner zijn. Hetzelfde geldt voor moslims die veel betrokken zijn bij religieuze activiteiten. Hierdoor hebben christenen en moslims minder mogelijkheden om leden te ontmoeten van een andere groep en zal er wellicht minder sprake zijn van contact met andere groepen. Dit kan de mate van etnische afstand beïnvloeden. Daarom wordt vanuit de sociale contact theorie verwacht dat:

Hypothese 4a. Christenen hebben meer etnische afstand ten opzichte van Turken en Marokkanen dan niet-christenen, omdat ze minder interetnisch contact hebben.

Hypothese 4b. Praktiserende moslims hebben meer etnische afstand ten opzichte van autochtone Nederlanders dan niet-praktiserende moslims, omdat ze minder interetnisch contact hebben.

§3.3. Gepercipieerd verschil in geloofswaarden

De etnische competitietheorie kan ook een verklaring bieden voor de relatie tussen religie en etnische afstand bij christenen en moslims. Deze theorie komt voort uit de eerder besproken sociale identiteitstheorie in §3.1. en de realistische conflict theorie.

Volgens de realistische conflict theorie wordt vijandigheid tussen groepen verklaard door competitie en conflict over schaarse goederen. Dit conflict leidt vervolgens weer tot negatieve houdingen ten opzichte van andere groepen (Blalock, 1967; Blumer, 1958; Coser, 1956; Sherif, 1967). Ook leiden de conflicten tot meer voorkeur van de eigen groep (Sherif, 1967). Er is hierbij een onderscheid tussen daadwerkelijke competitie en ervaren competitie (Blalock 1967). De competitie kan gaan over economische goederen, zoals werk, inkomen en huisvesting, maar ook over symbolische goederen zoals normen en waarden.

Volgens de etnische competitie theorie leidt de competitie tussen verschillende groepen tot sterkere ervaren dreiging (Coenders, 2001). De groepen hebben niet te verenigen doelen en concurreren met elkaar over schaarse goederen. Deze schaarse goederen kunnen (net als bij de realistische conflict theorie) symbolisch van aard zijn. Vijandigheid ten opzichte van andere groepen kan helpen om de doelen van de eigen groep te bereiken. Hoe sterker de etnische competitie tussen etnische groepen, hoe sterker de ervaren etnische dreiging toeneemt en nationalistische gevoelens (Coenders, 2001). De ervaren dreiging, leidt tot meer negatieve houdingen naar andere groepen (Bobo, 1988; Scheepers, Gijsberts & Coenders, 2002) en zo tot meer etnische afstand.

Nederland is één van de meest seculiere landen ter wereld. Binnen deze seculiere samenleving zijn de islam en het christendom de twee grootste religieuze groeperingen. Beiden religies zijn monotheïstisch van aard en hebben overeenkomsten in gebruiken en rituelen, als bidden en lezen. Bovendien hebben ze enkele gemeenschappelijke religieuze geschriften en personen.

Zowel christelijke als niet-christelijke autochtone Nederlanders zullen bekend zijn met de christelijke godsdienst. Hetzelfde geldt voor Turkse en Marokkaanse praktiserende moslims en niet-praktiserende moslims over de islamitische godsdienst. Vanuit de etnische competitie theorie kunnen christenen en moslims zich bedreigd voelen in hun godsdienst en het gevoel dat ze hierover

competeren met andere religieuze groepen. Zo is gebleken uit het onderzoek van Scheepers, Gijsberts & Hello (2002), dat naarmate er meer verschillende religies in een land aanwezig zijn, er meer sprake is van vooroordelen tegenover etnische minderheden. Als mogelijke reden hiervoor wordt gegeven dat leden van een religieuze groep, vaak tot een bepaalde morele gemeenschap behoren (Himmelstein, 1986). Deze morele gemeenschappen hebben verschillende morele waarden en andere religieuze groepen kunnen dan als morele dreiging worden gezien. Bovendien willen groepen zich onderscheiden. Wanneer zij ervaren dat er bepaalde overeenkomsten zijn met hun andere groep, bijvoorbeeld op het gebied van geloofswaarden, kunnen zij hun verschillen hierin meer gaan benadrukken (Brown, 1984a). Doordat christenen en moslims zich zullen willen onderscheiden, zullen ze meer verschillen ervaren tussen het christendom en de islam. Het ervaren van meer verschillen, kan leiden tot meer gevoelens van bedreiging van de andere groep en hierdoor zal de etnische afstand toenemen. Hieruit volgen de verwachtingen dat:

Hypothese 5a. Christenen hebben meer etnische afstand ten opzichte van Turken en Marokkanen dan niet-christenen, omdat ze minder overeenkomsten ervaren tussen het christendom en de islam.

Hypothese 5b. Praktiserende moslims hebben meer etnische afstand ten opzichte van autochtone Nederlanders dan niet-praktiserende moslims, omdat ze minder overeenkomsten ervaren tussen het christendom en de islam.

Anderzijds kunnen groepen die meer overeenkomsten ervaren, zich juist meer tot elkaar aangetrokken voelen (Brown, 1984b). Wanneer groepen een gezamenlijke identiteit (zoals besproken in §3.1) ervaren en gezamenlijke waarden, hoeven ze niet te competeren over die waarden en zal er minder sprake zijn van ervaren dreiging. De christenen en moslims zullen zodoende minder behoefte hebben hun religie te onderscheiden en zo zal er minder etnische afstand ontstaan. Hieruit volgen de alternatieve tegengestelde verwachtingen dat:

Hypothese 5c. Christenen hebben minder etnische afstand ten opzichte van Turken en Marokkanen dan niet-christenen, omdat ze meer overeenkomsten ervaren tussen de het christendom en de islam.

Hypothese 5d. Praktiserende moslims hebben minder etnische afstand ten opzichte van autochtone Nederlanders dan niet-praktiserende moslims, omdat ze meer overeenkomsten ervaren tussen het christendom en de islam.

§3.4. Conservatieve waarden

De etnische afstand ten opzichte van moslims ook andere verklaard worden door een gepercipieerd waardeconflict tussen moslims en autochtone Nederlanders (Sniderman & Hagendoorn, 2007). De religieuze waarden van moslims verschillen met de waarden van christelijke en niet-christelijke autochtonen. Zo zijn veel autochtonen van mening dat de traditionele levenswaarden van moslims, slecht aansluiten bij de progressieve waarden van de Nederlandse samenleving (Sniderman, et al., 2003). De waarden van christenen en moslims verschillen in mindere mate. Het hebben van bepaalde religieuze waarden gaat namelijk vaak samen met een bepaalde mate van conservatisme. Zo hebben christenen als moslims vaak conservatieve waarden op het gebied van euthanasie, abortus, homoseksualiteit. Uit meerdere studies is een relatie gebleken dat conservatieve houdingen, vaak leiden tot meer etnische afstand (Adorno, Frenkel-Bruswik, Levinson & Sanford, 1950; Pettigrew, Jackson, Brika, Lemaine, Meertens, Wagner & Zick, 1997). Conservatieve waarden kunnen ongelijkheid legitimeren. Zo benadrukken vooral veel religieuze groeperingen conservatieve ongelijke genderrollen, waarbij de man het hoofd van het gezin is en de vrouw ondergeschikt (Morgan, 1987). Uit deze theoretische bevindingen, volgen de verwachtingen:

Hypothese 6a. Christenen hebben meer etnische afstand ten opzichte van Turken en

Marokkanen dan niet-christenen, omdat ze een conservatievere levenshouding hebben.

Hypothese 6b. Praktiserende moslims hebben meer etnische afstand ten opzichte van autochtone Nederlanders, omdat ze een conservatievere levenshouding hebben.

Zoals gezegd, hebben zowel christenen als moslims veel conservatieve waarden. Wanneer mensen deze conservatieve waarden aanhouden, is het mogelijk dat zij minder moeite hebben met groepen die ook deze conservatieve waarden hebben, omdat zij meer op elkaar lijken (Brown 1984b). Zo hebben zowel christenen als moslims, vaak veel moeite met onder andere homoseksualiteit, abortus en euthanasie. Ervaren overeenkomsten in waarden kunnen in dit geval leiden tot minder etnische afstand volgens het eerder genoemde gezamenlijke identiteitsmodel (Gaertner, et al., 1993). Hieruit volgen de alternatieve tegengestelde hypothesen:

Hypothese 6c. Christenen hebben minder etnische afstand ten opzichte van Turken en Marokkanen dan niet-christenen, omdat ze een conservatievere levenshouding hebben.

Hypothese 6d. Praktiserende moslims hebben minder etnische afstand ten opzichte van autochtone Nederlanders dan niet-praktiserende moslims, omdat ze een conservatievere levenshouding hebben.

§3.5. Controlevariabelen

In dit onderzoek zullen geslacht en leeftijd worden meegenomen als controlevariabelen. Dit is in lijn met eerdere vergelijkbare onderzoeken (Jaspers, Van Londen, Lubbers, 2009; Scheepers, Gijsberts & Coenders, 2002). Hetzelfde geldt voor opleidingsniveau (Vogt, 1997).

Hoofdstuk 4: Data & Analyse

§4.1. Beschrijving data

In deze studie zal er gebruik gemaakt worden van de Nederlandse Levensloopstudie (NELLS). Dit is een wetenschappelijk onderzoek naar de leefsituatie en houdingen van mensen tussen de 15 en 45 jaar¹ in Nederland. De gegevens van de eerste wave van 2008-2009 zullen dienen als data. Dit is namelijk de enige wave die vooralsnog vrij beschikbaar is. De data zijn verzameld in een combinatie van persoonlijke interviews en vragenlijsten die zelf ingevuld moesten worden. De vragenlijst is gestructureerd en bestaat uit gesloten vragen. Hetzelfde geldt voor het interview. Bij deze studie naar etnische afstand zal er gebruik gemaakt worden van een combinatie van de items uit de vragenlijst en het interview van Nells.

Om een zo groot mogelijke responspercentage te krijgen, werden respondenten beloond voor hun deelname aan het onderzoek. De totale respons was uiteindelijk 52 procent. Deze respons was het hoogst onder Nederlanders (56 procent) en het laagst onder Turken (50 procent) en Marokkanen (46 procent).

De steekproeftrekking gebeurde in twee stappen. Bij de eerste stap werd er quasi random een selectie van gemeentes gedaan op basis van regio en urbanisatiegraad. Hierbij werden de gemeentes gestratificeerd onder drie regio's en de mate van urbanisatie. In de tweede stap was er een toevallige selectie van het bevolkingsregister gebaseerd op leeftijd en het land van geboorte van de respondent en zijn ouders. Bij de steekproef zijn Turken en Marokkanen bewust oververtegenwoordigd. Dit werd gedaan omdat er al veel cross-sectionale data over deze groepen bestaat, maar nog maar weinig panel-data. Het is moeilijk om deze data voor deze groepen te verzamelen, vanwege lagere respons.

Voordat het veldwerk begon is er een pilot verricht onder 300 respondenten. Zo'n pilot vergroot de betrouwbaarheid en verkleint ook de kans op systematische meetfouten. Het veldwerk startte uiteindelijk in december 2008 en eindigde in mei 2010.

In de steekproef waren er afwijkingen in sekse leeftijd en regioherkomst. Hiervoor is een wegingvariabele aangemaakt en deze zal gebruikt worden in dit onderzoek (De Graaf, Kalmijn, Kraaykamp, Monden, 2010).

§4.2. Analyse data

Het dataset van Nells bevat oorspronkelijk 5312 respondenten, hiervan heeft 92 procent aan het interview deelgenomen en de schriftelijk vragenlijst ingevuld. Acht procent heeft alleen deelgenomen aan het interview. Om te achterhalen of deze respondenten significant van elkaar verschillen, is er een chi²-test gedaan op leeftijd, sekse en etniciteit. Uit de chi²-test blijkt er een significant verschil te zijn met de respondenten die alleen hebben meegedaan aan het interview. Hierbij zijn er significant meer mannen, en minder vrouwen (chi²= 13,307 en p=0,00). Daarnaast blijken er significant meer Turken en Marokkanen te zijn die alleen het interview hebben gedaan en minder Nederlanders (chi²= 159,85 en p=0,00). Er zijn geen significante verschillen gevonden in leeftijd (chi²= 32,380 en p=0,5). Omdat er voor dit onderzoek vooral gebruik gemaakt zal worden van vragen uit de vragenlijst, is er besloten de respondenten die alleen hebben deelgenomen aan het interview, te verwijderen. Omdat de verschillen in sekse en etniciteit significant zijn, moet er op voorzichtige wijze conclusies worden getrokken in verband met de representativiteit.

Dit onderzoek focust op de etnische afstand van Nederlanders, Turken en Marokkanen.

¹ Hoewel de doelgroep van de Nells-studie 15-45 jaar was, bevat de data enkele respondenten met een hogere leeftijd.

Daarom worden respondenten met een andere etniciteit verwijderd. Dit zorgt voor een uiteindelijke respondentenaantal van 4410.

§4.3. Afhankelijke variabelen

Etnische afstand. Voor etnische afstand werd een schaal aangemaakt voor het gemiddelde van de vragen ‘zou u er problemen mee hebben als iemand van Turkse afkomst uw baas zou worden op het werk?’, ‘zou u er problemen mee hebben als iemand van Turkse afkomst naast u zou komen wonen?’ en ‘zou u er problemen mee hebben als iemand van Turkse afkomst met uw zoon of dochter zou trouwen?’. De antwoordcategorieën waren ‘helemaal geen probleem’ ‘geen probleem’ en ‘wel een probleem’. Deze vragen werden ook gesteld voor de etnische afstand ten opzichte van Marokkanen en Nederlanders. Uit de factoranalyse bleek dat de laatste vraag minder goed correleerde en bij verwijdering bij de Nederlandse schaal voor een hogere Cronbachs alfa zou zorgen. Er is voor de besloten om de vraag te behouden omdat deze inhoudelijk relevant is en de alfa hoog genoeg was. De schaal meet nu voor Nederlandse respondenten de etnische afstand ten opzichte van Turken en Marokkanen (Cronbachs alfa 0,80), en voor Turkse en Marokkaanse respondenten de etnische afstand ten opzichte van Nederlanders (Cronbachs alfa 0,90).

§4.4. Onafhankelijk variabelen

Religie: Voor de Nederlanders zijn er de dummy’s ‘protestant’, ‘rooms-katholiek’ ‘anders’ en ‘geen’ aangemaakt. Voor de Turken en Marokkanen zijn er ook vier aparte dummy’s, namelijk: ‘praktiserend moslim’, ‘niet-praktiserend moslim’ ‘anders’ en ‘geen’. Er is een onderscheid gemaakt in praktiserende en niet-praktiserende moslims, door middel van een praktijkschaal. Deze praktijkschaal werd samengesteld aan de hand van drie variabelen namelijk ‘*vasten*’, ‘*geen alcohol drinken*’ en ‘*geen varkensvlees eten*’. De praktijkschaal bestaat uit scores van 0 tot 3. Hierbij krijgen respondenten voor elke praktijk waaraan zij deelnemen, een score van 1. Wanneer religieuze Turken en Marokkanen lager dan 3 scoren, worden zij ingedeeld als ‘niet-praktiserend’. Wanneer zij aan alle praktijken deelnemen, en 3 scoren, worden zij ingedeeld als ‘praktiserend’.

Religieuze praktijken: Deze variabele is samengesteld aan de hand van vier variabelen. De eerste variabele meet hoe vaak de respondenten naar een godsdienstige bijeenkomst gaan. De andere drie variabelen meten de volgende praktijken: bijbel of koran lezen, bidden, en praten over geloof. Hierop konden respondenten reageren met ‘ja’ en ‘nee’. Al deze variabelen zijn gehercodeerd waarbij respondenten kunnen scoren tussen de 0 en 1, waarbij geldt, hoe meer praktijken, hoe hoger de score. Vervolgens is een gezamenlijke schaal gemaakt (Cronbachs alfa 0,766). Omdat bleek dat deze schaalvariabele scheef verdeeld was, zijn er daarna dummy’s aangemaakt, die verschillende mate van religieuze praktijken aangeven. Hierbij zijn de scores van ‘religieuze praktijken’ in drie delen verdeeld. De dummy’s bestaan uit ‘*weinig religieuze praktijken*’, ‘*gemiddelde religieuze praktijken*’, en ‘*hoge religieuze praktijken*’. Aanvankelijk was de variabele in vijf gelijke delen opgedeeld, maar omdat Turken en Marokkanen erg laag scoorden in de vier laagste categorieën, zijn categorie 1 en 2 samengenomen, en categorie 3 en 4. Hierdoor ontstonden er de drie categorieën en werd de verdeling van de variabele verbeterd.

Religieuze saillantie. De religieuze saillantie is gemeten aan de hand van de vraag ‘hoe belangrijk is uw geloof voor u? Respondenten konden hierop antwoorden met ‘heel belangrijk’, ‘belangrijk’, ‘niet belangrijk, niet onbelangrijk’, ‘niet belangrijk’, ‘helemaal niet belangrijk’ en ‘geen antwoord’. Deze variabelen is gehercodeerd, zodat geldt: hoe meer saillant het geloof, hoe hoger de score. Ook deze variabele bleek scheef verdeeld en is opgenomen als dummy’s. De dummy’s van religieuze saillantie zijn ingedeeld naar de hoogte van de religieuze saillantie. De dummy’s zijn: ‘*weinig religieuze saillantie*’, ‘*gemiddelde religieuze saillantie*’ en ‘*hoge religieuze saillantie*’. Ook

bij deze variabele waren er aanvankelijk vijf categorieën, deze zijn op dezelfde manier als bij religieuze praktijken, samengevoegd tot drie categorieën.

Contact: De variabele contact is een schaalindex die samengesteld is aan de hand van verschillende vragen, bijvoorbeeld: ‘hoe vaak heeft u contact in de buurt met iemand van Turkse afkomst?’. Deze vragen werden ook over contact met Nederlanders en Marokkanen gesteld. Aan de hand hiervan werd een schaal opgesteld. Hierbij werd het contact van Nederlanders met Turken en Marokkanen gemeten (Cronbachs alfa 0,424) en het contact van Marokkanen en Turken met Nederlanders (Cronbachs alfa 0,798). De Cronbach’s alfa van de schaal van het contact van de Nederlanders is vrij laag. Dit is echter inhoudelijk geen probleem, omdat de items van de schaal eenzelfde item meten, namelijk contact.

Verschillen tussen christendom en islam: De ervaren verschillen tussen het christendom en de islam, worden gemeten aan de hand van verschillende stellingen. Twee voorbeelden hiervan zijn: ‘In wijze lijken christendom en islam veel op elkaar’, ‘islam en christendom kennen dezelfde basiswaarden’, De respondenten konden reageren op deze stellingen met ‘zeer mee eens’, ‘mee eens’, ‘neutraal’, ‘mee oneens’ en ‘zeer mee oneens’. Na hercodering, een factoranalyse en een betrouwbaarheidsanalyse bleek het item ‘christendom en islam zijn niet moeilijk te verenigen’ te zorgen voor een lagere Cronbachs alfa en minder goed te correleren. Na verwijdering van dit item, heeft de schaal een Cronbachs alfa van 0,827. Voor deze schaal geldt dat een hogere score, staat voor meer ervaren verschillen tussen het christendom en de islam.

Conservatieve waarden: In de gebruikte dataset waren er acht stellingen die een indicatie geven over de mate van conservatieve waarden van de respondenten. Deze stellingen gingen onder andere over bijvoorbeeld: doodstraf, homoseksualiteit, abortus en seks met andere partner dan huwelijks- of samenwoonpartner. De respondenten konden op deze stellingen reageren met de ‘altijd verkeerd’, ‘bijna altijd verkeerd’, ‘in sommige gevallen verkeerd’ en ‘nooit verkeerd’. Na hercoderen en de factoranalyse van items, blijken ‘doodstraf’ en ‘seks met andere partner dan de huwelijks- of samenwoonpartner’ minder goed te correleren met de andere items. Bij stapsgewijze verwijdering van deze items, is de Cronbachs alfa van de overgebleven zes items 0,88. Van deze items wordt een schaal ‘conservatieve waarden’ gemaakt.

Verder is er een onderscheid gemaakt in de verschillende etniciteiten. In de Nells-studie werd etniciteit vastgesteld door het geboorteland van de respondent en diens ouders. Etniciteit is vervolgens opgedeeld in een drietal dummyvariabelen, namelijk: Turken, Marokkanen en Nederlanders. Van de respondenten zijn 55 procent Nederlanders, 23 procent Turken en 22 procent Marokkanen. De dummyvariabelen worden gebruikt voor latere interacties bij de regressie.

§4.5. Controlevariabelen

De controlevariabelen zijn *sekse*, *leeftijd*, *opleiding* en *buitenlandse opleiding*. De opleidingsvariabele is samengesteld aan de hand van 15 verschillende opleidingsvariabelen. Van allerlei soorten opleiding werd gevraagd aan de respondenten of zij deze hadden voltooid. Aan de hand van deze variabelen is een nieuwe variabele opleiding samengesteld. Deze variabele deelt de opleidingen in 6 niveaus. Respondenten zonder opleiding, krijgen een score van 0. Bij deze nieuwe variabele hadden 5 procent missende waarden. Wanneer de respondenten met een missing op opleiding, tijdens het interview nog een opleiding volgden, is hen de score van hun huidige opleiding gegeven op de opleidingsvariabele. De overige missings werden behandeld door de score van de gemiddelde opleiding per bevolkingsgroep en generatie te gebruiken op de variabele opleiding te geven. Bij de variabele buitenlandse opleiding is er een dummy gemaakt voor respondenten die een buitenlandse opleiding hebben afgerond. Zij scoren op deze variabele ‘1’. Respondenten die geen buitenlandse opleiding

hebben gevolgd scoren op deze variabele '0'. Ook bij deze variabele waren er veel missing en deze zijn op dezelfde wijze behandeld als bij de variabele opleiding.

Tabel 1: *Beschrijvende statistieken van de afhankelijke en onafhankelijke variabelen*

(N=4410)	Gemid- delde Neder- landers	SD Neder- landers	Gemid- delde Turken	SD Tur- ken	Gemid- delde Marok- kanen	SD Marok- kanen	Bereik
Afhankelijke variabelen							
Etnische afstand	1,91	0,58	1,72	0,50	1,64	0,49	1 – 3
Onafhankelijke variabelen							
<i>Religie</i>							
Nederlands: Rooms-katholiek	12 %	0,33	-	-	-	-	0 – 1
Nederlands: Protestants	17 %	0,37	-	-	-	-	0 – 1
Nederlands: anders	4 %	0,20	-	-	-	-	0 – 1
Nederlands: geen	67 %	0,47	-	-	-	-	0 – 1
Turks en Marokkaans: Praktiserend moslim	-	-	50 %	0,50	72%	0,45	0 – 1
Turks en Marokkaans: Niet-praktiserend moslim	-	-	34%	0,48	21 %	0,40	0 – 1
Turks en Marokkaans: anders	-	-	2 %	0,15	2 %	0,13	0 – 1
Turks en Marokkaans: geen	-	-	14 %	0,34	5 %	0,22	0 – 1
<i>Religieuze praktijken</i>							
Weinig religieuze praktijken	70 %	0,46	27 %	0,45	20 %	0,40	0 – 1
Gemiddelde religieuze praktijken	17 %	0,37	45 %	0,50	48 %	0,50	0 – 1
Hoge religieuze praktijken	13 %	0,34	28 %	0,45	31 %	0,46	0 – 1
<i>Religieuze saillantie</i>							
Weinig religieuze saillantie	49 %	0,50	6 %	0,24	2 %	0,15	0 – 1
Gemiddelde religieuze saillantie	41 %	0,49	35 %	0,48	26 %	0,44	0 – 1
Hoge religieuze saillantie	10 %	0,30	59 %	0,49	72 %	0,45	0 – 1
<i>Contact</i>	1,35	1,31	3,81	1,50	3,8	1,55	0 – 6
<i>Verschillen tussen christendom en islam</i>	1,91	0,83	1,63	0,88	1,47	0,78	0 – 4
<i>Conservatieve waarden</i>	0,67	0,63	1,50	0,82	1,60	0,77	0 – 3
Controlevariabelen							
Man	51 %	0,50	50 %	0,50	49 %	0,50	0 – 1
Leeftijd	31	8,90	31	9,01	30	8,71	15 – 50
Opleidingsniveau	3,52	1,41	2,75	1,46	2,71	1,41	0 – 6
Buitenlandse opleiding	0 %	0,08	5 %	0,23	2 %	0,14	0 – 1

Bron: Nells, 2009

In tabel 1 zijn de variabelen per bevolkingsgroep te zien. Wat opvallend is, is dat de gemiddelde afstand van Nederlanders ten opzichte van Turken en Marokkanen, hoger is dan de gemiddelde etnische afstand van Turken en Marokkanen ten opzichte van Nederlanders.

Hoofdstuk 5: Resultaten

§5.1. Methode

Het eerste onderdeel van de analyse is het uitvoeren van twee t-toetsen voor de eerste hypothesen. Vervolgens zullen er lineaire en nominale regressies worden uitgevoerd om de overige hypothesen te toetsen.

Er is gecontroleerd of de data geschikt is voor regressie door de VIF waarden, de correlaties de verdeling en de lineariteit te controleren. Sommige correlaties zijn hoog (zie tabel 2), maar dit methodisch niet problematisch omdat alle VIF-waarden kleiner zijn dan 10. Dit betekent dat er geen problemen zijn met de multicolariteit en dat de variabelen niet te veel met elkaar samenhangen. Bij religieuze praktijken en religieuze saillantie was er geen mooie normale verdeling en geen lineariteit. Daarom is er voor gekozen om deze variabelen op te nemen als dummy's in de regressie. De overige variabelen hadden geen grote afwijkingen in de normale verdeling en in de lineaire samenhang.

Bij de regressie zullen gelijktijdig verschillende groepen met elkaar worden vergeleken; namelijk Nederlanders, Turken en Marokkanen. Om dit te doen worden voor religieuze praktijken, religieuze saillantie, contact, verschillen tussen christendom en islam en conservatieve waarden interactievariabelen met de etnische groepen samengesteld. Bij contact, verschillen tussen christendom en islam en conservatieve waarden, worden de variabelen gecentreerd, zodat er een betere interpretatie voor de interactie mogelijk is. Bij religieuze saillantie en religieuze praktijken is dit niet nodig omdat deze variabelen uit dummy's bestaan.

Tabel 2: *Correlaties van regressievariabelen*

(N=4410)	Afstand	Religieuze praktijken	Religieuze saillantie	Contact	Verschillen tussen christendom en islam	Conservatieve waarden
Afstand	1	-0,06**	-0,06**	-0,23**	0,26**	0,04**
Religieuze praktijken	-0,06**	1	0,74**	0,31**	0,06**	0,59**
Religieuze saillantie	-0,06**	0,74**	1	0,41**	0,01	0,66**
Contact	-0,22**	0,31**	0,41**	1	-0,20**	0,27**
Verschillen tussen christendom en islam	0,26**	0,06**	0,01	-0,20**	1	0,14**
Conservatisme	0,04**	0,59**	0,66**	0,27**	0,14**	1

* = $p < 0.05$; ** = $p < 0.01$, tweezijdig getoetst;

Bron: Nells, 2009

§5.2. T-toetsen

Uit de t-toets blijkt dat de gemiddelde etnische afstand onder autochtone Nederlandse christenen ($M=2,00$ $SD=0,54$) significant hoger is dan de gemiddelde etnische afstand van niet-religieuze Nederlanders ($M=1,88$ $SD=0,58$). Dit verschil is significant ($p=0,00$). Hypothese 1a wordt hiermee bevestigd: *'De etnische afstand ten opzichte van Turken en Marokkanen is bij christenen groter dan*

bij niet-christenen. Verder blijkt er geen significant verschil te zijn ($p=0,61$) in etnische afstand tussen rooms-katholieken ($M=2,00$ $SD=0,53$) en protestanten ($M=2,00$ $SD=0,55$).

Voor hypothese 1b wordt er tevens een t-toets uitgevoerd. Het blijkt dat praktiserende moslims ($M=1,73$ $SD=0,47$) een significant hogere etnische afstand hebben ten opzichte van Nederlanders ($p=0,001$) dan niet-praktiserende moslims ($M=1,64$ $SD=0,52$). Praktiserende moslims ervaren dus meer etnische afstand dan niet-praktiserende moslims ten opzichte van autochtone Nederlanders. Hiermee wordt hypothese 1b bevestigd: *'De etnische afstand ten opzichte van autochtone Nederlanders is bij praktiserende moslims groter dan bij niet-praktiserende moslims*. Verder geldt dat de gemiddelde etnische afstand van niet-religieuze Turken en Marokkanen ($M=1,51$ $SD=0,53$) lager is dan praktiserende moslims ($M=1,73$ $SD=0,47$). Dit verschil is significant ($p=0,00$). Met een tukey-b's test is er gekeken of er nog andere significante verschillen tussen de verschillende groepen zijn. Zo blijkt dat de gemiddelde etnische afstand van rooms-katholieke Nederlanders significant hoger is dan de gemiddelde etnische afstand van praktiserende en niet-praktiserende moslims. Hetzelfde geldt voor de etnische afstand van protestantse Nederlanders ten opzichte van praktiserende moslims en niet-praktiserende moslims.

§5.3. Regressies op etnische afstand

Voor de andere hypothesen zullen regressie analyses worden gedaan. Bij de regressies zal etniciteit niet worden meegenomen als hoofdeffect. Er is hiervoor gekozen omdat religie bij Turken en Marokkanen sterk overlapt met etniciteit.

Tabel 3: *Regressie van religie op etnische afstand*

(N=4410)	Model 1a Met controle variabelen
	B (S.E.)
Intercept	1,89(0,04)**
<i>Nederlanders:</i>	
Rooms-Katholiek	0,14(0,03)**
Protestants	0,13(0,03)**
Anders	-0,02(0,05)
Geen	Ref
<i>Turken en Marokkanen</i>	
Praktiserend moslim	-0,18(0,02)**
Niet-praktiserend moslim	-0,28(0,03)**
Anders	-0,38(0,09)**
Geen	-0,39(0,04)**
Mannen	0,07 (0,02)**
Leeftijd	$4 \times 10^{-3}(1 \times 10^{-3})$ **
Opleiding	-0,05(0,01)**
Buitenlandse opleiding	0,06(0,06)
R ²	0,08

* = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$, tweezijdig getoetst; Ref = referentiecategorie

Bron: Nells, 2009

In tabel 3 is model 1 weergegeven. Bij deze lineaire regressie is religie opgenomen in de vorm van dummy's en hierbij zijn niet-gelovige Nederlanders de referentiecategorie. Model 1b is opgenomen in de bijlage, hierbij zijn de niet-praktiserende moslims onder de Turken en Marokkanen, de referentiecategorie.

Uit model 1a blijkt dat rooms-katholieke en protestantse Nederlanders meer etnische afstand hebben ten opzichte van Turken en Marokkanen dan niet-religieuze Nederlanders. Uit model 1b blijkt dat praktiserende moslims ($B=0,10$ $p=0,00$) meer etnische afstand ten opzichte van Nederlanders hebben dan niet-praktiserende moslims. Er is dus een significant verschil in etnische afstand tussen de verschillende religieuze groepen. Dit is in lijn met de eerder besproken t-toetsen. Verder blijkt dat mannen significant meer etnische afstand hebben dan vrouwen. Ook neemt de kans op etnische afstand toe, naarmate de leeftijd toeneemt. Een hoger opleidingsniveau zorgt juist voor minder etnische afstand. En een buitenlandse opleiding heeft geen significant effect.

In tabel 4 overzichtelijk de hoofdeffecten van alle drie de bevolkingsgroepen van model 2 opgenomen. In dit model zijn verschillende verklarende hoofdeffecten toegevoegd, om te onderzoeken of de verschillen tussen religieuze groepen in etnische afstand, verklaard kunnen worden. In tabel 5 staat model 2a weergegeven, hierin zijn de niet-religieuze Nederlanders de referentiecategorie. Ook zijn de respondenten die het laagst scoren op religieuze praktijken en religieuze saillantie de referentiecategorie. Aan het model zijn de interactie-effecten van Turken en Marokkanen toegevoegd. Dit geeft de mogelijkheid om de drie groepen tegelijkertijd op te nemen in dezelfde regressie. In de bijlage is model 2b en 2c opgenomen (tabel 10 en 11) opgenomen, met als referentiecategorie de Turken en Marokkanen.

Tabel 4: *De hoofdeffecten per bevolkingsgroep*

(N=4410)	Nederlanders	Turken	Marokkanen
Intercept			
Weinig religieuze praktijken	Ref	Ref	Ref
Gemiddelde religieuze praktijken	-0,07(0,03)*	-0,02(0,05)	-3×10^{-3} (0,05)
Hoge religieuze praktijken	-0,13(0,05)*	-0,05(0,05)	-0,01(0,05)
Weinig religieuze saillantie	Ref	Ref	Ref
Gemiddelde religieuze saillantie	0,05(0,03)	0,21(0,07)**	0,12(0,08)
Hoge religieuze saillantie	-0,09(0,06)	0,33(0,08)**	0,17(0,09)*
Contact	-0,05(0,01)**	-0,01(0,01)	-0,003(0,01)
Verschillen tussen christendom en islam	0,19(0,01)**	0,02(0,02)	0,09(0,02)**
Conservatieve waarden	0,14(0,02)**	0,04(0,024)	0,07(0,03)**

* = $p < 0.05$; ** = $p < 0.01$, tweezijdig getoetst; Ref = referentiecategorie

Bron: Nells, 2009

Tabel 5: Regressie op etnische afstand met verklarende variabelen

(N=4410)	Model 2a
	B (S.E.)
Intercept	1,48(0,05)**
<i>Nederlanders</i>	
Rooms-katholiek	0,08(0,04)*
Protestants	-0,02(0,04)
Anders	-0,18(0,06)*
Geen	Ref
<i>Turken en Marokkanen</i>	
Praktiserend moslim	-0,41(0,08)**
Niet-praktiserend moslim	-0,51 (0,08)**
Anders	-0,62(0,11)**
Geen	-0,50(0,06)**
<i>Nederlanders</i>	
Weinig religieuze praktijken	Ref
Gemiddelde religieuze praktijken	-0,07(0,03)*
Hoge religieuze praktijken	-0,13(0,05)*
<i>Interactie Turken</i>	
Weinig religieuze praktijken	Ref
Gemiddelde religieuze praktijken	0,05(0,06)
Hoge religieuze praktijken	0,08 (0,08)
<i>Interactie Marokkanen</i>	
Weinig religieuze praktijken	Ref
Gemiddelde religieuze praktijken	0,06(0,06)
Hoge religieuze praktijken	0,12(0,08)
<i>Nederlanders</i>	
Weinig religieuze saillantie	Ref
Gemiddelde religieuze saillantie	0,05(0,03)
Hoge religieuze saillantie	-0,09 (0,06)
<i>Interactie Turken</i>	
Weinig religieuze saillantie	Ref
Gemiddelde religieuze saillantie	0,16(0,08)*
Hoge religieuze saillantie	0,42(0,10)**
<i>Interactie Marokkanen</i>	
Weinig religieuze saillantie	Ref
Gemiddelde religieuze saillantie	0,07(0,09)
Hoge religieuze saillantie	0,26(0,10)*
Contact	-0,05(0,01)**
Contact interactie Turken	0,04(0,01)**
Contact interactie Marokkanen	0,05(0,01)**
Verschillen tussen christendom en islam	0,19(0,01)**
Verschillen tussen christendom en islam interactie	-0,16(0,02)**
Turken	
Verschillen tussen christendom en islam interactie	-0,10(0,03)**
Marokkanen	
Conservatieve waarden	0,14(0,02)**

Conservatieve waarden interactie Turken	-0,10(0,03)**
Conservatieve waarden interactie Marokkanen	-0,07(0,03)*
Leeftijd	$4 \times 10^{-3}(1 \times 10^3)$ **
Man	0,07(0,02)**
Opleiding	-0,03(0,01)**
Buitenlandse opleiding	0,02(0,06)
R ²	1,61

* = $p < 0.05$; ** = $p < 0.01$, tweezijdig getoetst; Ref = referentiecategorie

Bron: Nells, 2009

Model 2a, laat zien dat het hebben van meer religieuze praktijken, bij Nederlanders leidt tot minder etnische afstand. Religieuze saillantie leidt bij Nederlanders niet tot significant meer of minder etnische afstand. Verder blijkt dat contact met Turken en Marokkanen bij Nederlanders leidt tot minder etnische afstand. Het ervaren van verschillen tussen het christendom en de islam, zorgt bij Nederlanders voor meer etnische afstand ten opzichte van Turken en Marokkanen. Tevens leiden conservatieve waarden tot meer etnische afstand. In model 2a zijn de verschillen tussen protestantse Nederlanders en niet-religieuze Nederlanders, in etnische afstand niet meer significant. De toegevoegde verklarende effecten hebben er toe geleid dat er geen significant verschil meer is tussen deze twee groepen. De verschillen in etnische afstand tussen rooms-katholieke Nederlanders en niet-religieuze Nederlanders zijn wel significant gebleven.

In model 2b zijn de Turken en niet-praktiserende moslims de referentiecategorie in de lineaire regressie. Bij Turken is er geen significant effect van religieuze praktijken op etnische afstand ten opzichte van autochtone Nederlanders. Wel is er een significant positief effect van religieuze saillantie. Zo hebben Turken met een gemiddelde religieuze saillantie ($B=0,21$ $p=0,00$), en met een hoge religieuze saillantie ($B=0,33$ $p=0,00$) significant meer etnische afstand dan Turken met weinig religieuze saillantie. Verder hebben contact, het ervaren van verschillen tussen het christendom en de islam, en het hebben van conservatieve waarden, geen significante invloed op de etnische afstand van Turken ten opzichte van autochtone Nederlanders.

In bijlage A is tevens model 2c opgenomen. In dit model zijn de Marokkanen en niet-praktiserende moslims de referentiecategorie bij de lineaire regressie. Uit model 2c blijkt dat de religieuze praktijken van Marokkanen geen significant effect hebben op de etnische afstand ten opzichte van autochtone Nederlanders. Wel is er een significant positief effect van religieuze saillantie. Een hoge religieuze saillantie ($B=0,17$ $p=0,05$) leidt tot meer etnische afstand dan een lage religieuze saillantie. Er is geen significant effect van contact bij Marokkanen op de etnische afstand ten opzichte van autochtone Nederlanders. Wel zorgt het meer ervaren van verschillen tussen het christendom en de islam ($B=0,09$ $p=0,00$), bij Marokkanen, tot significant meer etnische afstand. Tevens hebben conservatieve waarden een significant effect op etnische afstand ($B=0,07$ $p=0,01$). Wanneer Marokkanen meer conservatieve waarden aanhangen, leidt dit tot meer etnische afstand.

In model 2b en 2c zijn de verschillen tussen praktiserende moslims en niet-praktiserende moslims, gelijk gebleven ($B=0,10$ in model 1b en $B=0,10$ in model 2b en 2c). De verschillen tussen praktiserende en niet-praktiserende moslims blijven in model 2b en 2c significant en worden dus niet verklaard door de toegevoegde variabelen.

Uit de regressie zijn de verschillende effecten op etnische afstand naar voren gekomen. Er zijn hierbij verschillen in de etnische afstand van Nederlanders ten opzichte van Turken en Marokkanen, en de etnische afstand van Turken en Marokkanen ten opzichte van Nederlanders. Zo werd bij Nederlanders etnische afstand verklaard door religieuze praktijken, interetnisch contact, ervaren verschillen tussen het christendom en de islam, en conservatieve waarden. Bij Turken werd etnische afstand alleen verklaard door religieuze saillantie. Bij Marokkanen werd etnische afstand verklaard

door religieuze saillantie, ervaren verschillen tussen het christendom en de islam en conservatieve waarden. Bovendien bleek er uit de eerder besproken t-toetsen dat er significante verschillen zijn tussen de rooms-katholieke en protestante Nederlanders met de niet-religieuze Nederlanders in etnische afstand. Bij Turken en Marokkanen waren er significante verschillen in de etnische afstand tussen praktiserende moslims en niet-praktiserende moslims. Religieuze mensen blijken meer etnische afstand te hebben dan niet-religieuze mensen. De volgende stap is om te achterhalen of er ook een indirect effect is in de verschillen tussen de religieuze groepen. Er zal onderzocht worden of er verschil is in de religieuze groeperingen op religieuze praktijken, religieuze saillantie, interetnisch contact, ervaren verschillen tussen het christendom en de islam en conservatieve waarden. Voor de regressies op religieuze saillantie en religieuze praktijken, zullen nominale regressie worden gebruikt, omdat de afhankelijke variabelen dummy's zijn en de intervalvariabelen van religieuze praktijken en religieuze saillantie scheef verdeeld zijn. Voor de regressies op contact, ervaren verschillen tussen het christendom en de islam, en conservatieve waarden, zullen lineaire regressies uitgevoerd worden.

§5.4. Nominale regressies op religieuze praktijken en religieuze saillantie

Om te onderzoeken of er verschillen zijn tussen de religieuze groepen in religieuze praktijken en religieuze saillantie, zijn er nominale regressies uitgevoerd. Bij deze regressies, zijn de intervalvariabelen van religieuze praktijken en religieuze saillantie en religie gebruikt. Deze regressie zijn weergegeven met niet-religieuze Nederlanders als referentiecategorie. De regressie met niet-praktiserende moslims als referentiecategorie, zijn in de bijlage terug te vinden (tabel 12 en 13).

Tabel 6: Nominale regressie op religieuze praktijken

N=4410		Model 3a	B(S.D.)
Religieuze praktijken			
Religieuze praktijken = 1	Intercept		-1,80(0,37)**
	<i>Nederlanders</i>		
	Rooms-katholiek		1,07(0,15)**
	Protestant		2,19(0,18)**
	Anders		2,48(0,32)**
	Geen		Ref
	<i>Turken en Marokkanen</i>		
	Praktiserende moslims		3,35(0,13)**
	Niet-praktiserende moslims		2,55(0,13)**
	Anders		2,20(0,39)**
	Geen		0,60(0,21)**
	Vrouwen		0,66(0,09)**
	Leeftijd		-0,01(0,01)
	Opleiding		0,02(0,03)
	Geen buitenlandse opleiding		-0,44(0,31)
Religieuze praktijken = 2	Intercept		-5,37(0,62)**
	<i>Nederlanders</i>		
	Rooms-katholiek		2,57(0,55)**
	Protestant		6,79(0,46)**
	Anders		6,89(0,52)**
	Geen		Ref
	<i>Turken en Marokkanen</i>		
	Praktiserende moslims		6,83(0,45)**
	Niet-praktiserende moslims		5,27(0,46)**
	Anders		5,41(0,62)**
	Geen		2,70(0,57)**
	Vrouwen		-0,41(0,11)**
	Leeftijd		-0,01(0,01)
	Opleiding		0,11(0,04)
	Geen buitenlandse opleiding		-0,13(0,36)

* = $p < 0.05$; ** = $p < 0.01$, tweezijdig getoetst;

Bron: Nells, 2009

In model 3 is het hebben van geen religieuze praktijken (religieuze praktijken = 0) als referentie genomen. Score 2 en 3 van religieuze praktijken, betekent het hebben van meer religieuze praktijken.

Uit model 3a blijkt dat wanneer iemand katholiek is, er een grotere kans is om in score 1 van religieuze praktijken te hebben ($B=1,07$) en score 2 van religieuze praktijken te hebben ($B=2,57$). Hetzelfde geldt voor protestanten. Hierbij is B respectievelijk 2,19 en 6,79. Rooms-katholieke en protestante Nederlanders hebben significant meer religieuze praktijken dan niet-religieuze Nederlanders. Eerder uit model 2a bleek dat bij Nederlanders, het hebben van religieuze praktijken leidt tot minder etnische afstand. Daarom wordt de alternatieve hypothese 2c aangenomen: *'Christenen hebben minder etnische afstand ten opzichte van Turken en Marokkanen dan niet-christenen, omdat ze meer religieuze praktijken hebben'*. Hypothese 2a wordt verworpen. Religieuze praktijken leiden namelijk bij christenen niet tot meer etnische afstand.

Uit model 3b blijkt dat voor een praktiserende moslim, de kans groter is op religieuze praktijken met score 1 en 2 ($B=0,80$ $p=0,00$) en ($B= 1,56$ $p=0,00$) dan voor een niet-praktiserend moslim. Praktiserende moslims hebben significant meer religieuze praktijken dan niet-praktiserende moslims. Uit de eerder besproken modellen 2b en 2c bleek echter dat religieuze praktijken van Turken en Marokkanen, geen significant effect hebben op etnische afstand ten opzichte van Nederlanders. Daarom wordt hypothese 2b verworpen: *'Praktiserende moslims hebben meer etnische afstand ten opzichte van autochtone Nederlanders dan niet-praktiserende moslims, omdat ze meer religieuze gebruiken hebben'*.

In model 4, op de volgende bladzijde, staat de nominale regressie op religieuze saillantie weergegeven. Saillantie met score 0 is hierbij de referentiecategorie. Bij de regressie op saillantie moet de opmerkingen worden gemaakt dat er in sommige categorieën de frequenties laag zijn. Dit leverde geen grote problemen op voor het model.

In model 4 is het hebben van geen religieuze saillantie (religieuze praktijken = 0) als referentie genomen. Religieuze saillantie met score 1 en 2 staat voor hogere religieuze saillantie. Uit model 4a blijkt dat wanneer iemand katholiek is, er een significant grotere kans is om in score 1 van religieuze saillantie te hebben ($B=2,25$) en score 2 van religieuze praktijken te hebben ($B=2,13$). Hetzelfde geldt voor protestanten. Hierbij is B respectievelijk 3,93 en 6,85. Rooms-katholieke en protestante Nederlanders hebben significant meer religieuze saillantie dan niet-religieuze Nederlanders. Uit model 2a bleek dat religieuze saillantie bij Nederlanders geen effect heeft op etnische afstand. Daarom wordt hypothese 3a verworpen: *'Christenen hebben meer etnische afstand ten opzichte van Turken en Marokkanen dan niet-christenen omdat geloof saillanter voor hen is'*. Ook de alternatieve hypothese 3c wordt verworpen. Religieuze saillantie leidt namelijk ook niet tot minder etnische afstand.

Uit model 4b komt naar voren dat praktiserende moslims een grote kans hebben om religieuze saillantie van score 1 ($B=1,54$ $p=0,05$) en score 2 ($B=2,65$ $p=0,00$) te hebben dan niet praktiserende moslims. Praktiserende moslims hebben significant meer religieuze saillantie dan niet-praktiserende moslims. Uit model 2b en 2c kwam naar voren dat bij Turken en Marokkanen religieuze saillantie leidt tot meer etnische afstand. Daarom wordt hypothese 3b aangenomen: *'Praktiserende moslims hebben meer etnische afstand ten opzichte van autochtone Nederlanders dan niet-praktiserende moslims, omdat geloof saillanter voor hen is.'*

Tabel 7: *Nominale regressie op religieuze saillantie*

N=4410	Model 4a	B(S.D.)	
Religieuze saillantie			
Religieuze saillantie= 1	Intercept	-1,71(0,56)**	
	<i>Nederlanders</i>		
	Rooms-katholiek	2,25(0,16)**	
	Protestant	3,93(0,31)**	
	Anders	20,64(0,32)**	
	Geen	Ref	
	<i>Turken en Marokkanen</i>		
	Praktiserende moslims	5,80(0,72)**	
	Niet-praktiserende moslims	4,26(0,33)**	
	Anders	2,90(0,73)**	
	Geen	1,16(0,17)**	
	Vrouwen	0,45(0,10)**	
	Leeftijd	0,01(0,01)*	
	Opleiding	0,07(0,04)*	
	Geen buitenlandse opleiding	-0,07(0,52)	
	Religieuze saillantie = 2	Intercept	-4,79(0,68)**
		<i>Nederlanders</i>	
Rooms-katholiek		2,13(0,47)**	
Protestant		6,85(0,39)**	
Anders		24,20(0,00)	
Geen		Ref	
<i>Turken en Marokkanen</i>			
Praktiserende moslims		10,43(0,76)**	
Niet-praktiserende moslims		7,78(0,41)**	
Anders		6,30(0,76)**	
Geen		3,24(0,34)**	
Vrouwen		0,78(0,13)**	
Leeftijd		0,02(0,01)*	
Opleiding		-0,02(0,05)	
Geen buitenlandse opleiding		-0,30(0,56)	

* = $p < 0.05$; ** = $p < 0.01$, tweezijdig getoetst;

Bron: Nells, 2009

§5.5. Regressies op contact, verschillen tussen christendom en islam en conservatieve waarden

In tabel 8 staan de lineaire regressies op contact, verschillen tussen christendom en islam en conservatieve waarden weergegeven. De referentiecategorie zijn niet-religieuze Nederlanders. De regressies met niet-praktiserende moslims als referentiecategorie zijn in de bijlage te vinden (tabel 14).

Tabel 8: Lineaire regressie op de verklarende variabelen

(N=4410)	Model 5a: Y= Contact	Model 6a: Y= Verschillen tussen christendom en islam	Model 7a: Y = conservatieve waarden
	B (S.E.)	B (S.E.)	B (S.E.)
Intercept	1,85(0,09)**	2,29(0,05)**	0,67(0,04)**
<i>Nederlanders:</i>			
Rooms-Katholiek	-0,03(0,09)	0,17(0,05)**	0,08(0,04)*
Protestants	-0,31(0,08)**	0,66(0,04)**	0,83(0,03)**
Anders	0,11(0,14)	0,62(0,08)**	1,15(0,062)**
Geen	Ref	Ref	Ref
<i>Turken en Marokkanen</i>			
Praktiserend moslim	2,44(0,05)**	-0,26(0,03)**	1,19(0,03)**
Niet-praktiserend moslim	2,47(0,07)**	-0,31(0,04)**	0,87(0,03)**
Anders	2,33(0,23)**	0,24(0,13)	0,87(0,10)**
Geen	2,69(0,11)**	-0,44(0,06)**	0,34(0,05)**
Mannen	0,35(0,04)**	-0,04(0,02)	0,11(0,02)**
Leeftijd	-0,03(2 x 10 ⁻³)**	-0,01(1 x 10 ⁻³)**	2 x 10 ⁻³ (1 x 10 ⁻³)
Opleiding	0,09(0,02)**	-0,09(0,01)**	-0,09(0,01)**
Buitenlandse opleiding	0,03(0,15)	0,07(0,09)	0,18(0,07)**
R ²	0,46	0,14	0,46

* = p < 0.05; ** = p < 0.01, tweezijdig getoetst; Ref = referentiecategorie

Bron: Nells, 2009

Uit model 5a blijkt dat er geen significant verschil is tussen rooms-katholieke Nederlanders en niet-religieuze Nederlanders in interetnisch contact met Turken en Marokkanen. Er blijkt echter wel een significant verschil te zijn tussen protestantse Nederlanders en niet-religieuze Nederlanders. Hierbij hebben protestante Nederlanders significant minder interetnisch contact. Uit het eerder besproken model 2 kwam al naar voren dat interetnische contact van Nederlanders met Turken en Marokkanen een negatieve invloed heeft op etnische afstand. Hiermee wordt hypothese 4a voor protestantse christenen bevestigd: *'Christenen hebben meer etnische afstand ten opzichte van Turken en Marokkanen dan niet-christenen, omdat ze minder interetnisch contact hebben'*.

Uit model 5b, in de bijlage, blijkt dat praktiserende moslims niet significant meer of minder contact hebben met Nederlanders, dan niet-praktiserende moslims. Eerder bleek al dat contact zowel bij Turken als Marokkanen geen significante invloed heeft op etnische afstand. Daarom wordt hypothese 4b: *'Praktiserende moslims hebben meer etnische afstand ten opzichte van autochtone Nederlanders dan niet-praktiserende moslims, omdat ze minder interetnisch contact hebben'* verworpen.

Uit de regressie van model 6a blijkt dat rooms-katholieke en protestantse Nederlanders significant meer verschillen ervaren tussen het christendom en de islam, dan niet-religieuze Nederlanders. Uit model 2 kwam naar voren, dat bij Nederlanders het ervaren van meer verschillen tussen het christendom en de islam, leidt tot meer etnische afstand. Daarom wordt hypothese 5a bevestigd: *'Christenen hebben meer etnische afstand ten opzichte van Turken en Marokkanen dan niet-christenen, omdat ze minder overeenkomsten ervaren tussen het christendom en de islam'*. De alternatieve hypothese 5c wordt verworpen. Het ervaren van verschillen tussen het christendom en de islam leidt niet tot minder etnisch afstand.

Uit model 6b blijkt er geen significant verschil te zijn tussen praktiserende moslims en niet-praktiserende moslims in het ervaren van verschillen tussen het christendom en de islam. Eerder bleek al dat er alleen bij Marokkanen een significant positief effect was van ervaren verschillen tussen christendom en islam, op etnische afstand. Omdat er geen verschillen zijn tussen praktiserende en niet-praktiserende moslims in het ervaren van verschillen tussen het christendom en de islam, wordt hypothese 5b verworpen: *'Praktiserende moslims hebben meer etnische afstand ten opzichte van autochtone Nederlanders dan niet-praktiserende moslims, omdat ze minder overeenkomsten ervaren tussen het christendom en de islam'*. Tevens wordt de alternatieve hypothese verworpen, het ervaren van verschillen leidt niet tot minder etnische afstand.

Verder blijkt uit model 7a dat rooms-katholieke en protestante Nederlanders significant meer conservatieve waarden hebben dan niet-religieuze Nederlanders. Conservatieve waarden bleken bij Nederlanders een significant effect te hebben op etnische afstand. Zo kan hypothese 6a worden bevestigd: *'Christenen hebben minder etnische afstand ten opzichte van Turken en Marokkanen dan niet-christenen, omdat ze een conservatievere levenshouding hebben'*. De alternatieve hypothese 6c wordt verworpen, conservatisme leidt namelijk niet tot minder etnische afstand.

Uit model 7b blijkt dat praktiserende moslims ($B=0,32$ $p=0,00$) significant meer conservatieve waarden hebben dan niet-praktiserende moslims. Eerder bleek uit model 2c dat het hebben van conservatieve waarden alleen bij Marokkanen ($B=0,07$ $p=0,01$) een significant positief effect heeft op etnische afstand. Daarom wordt hypothese 6b voor Marokkanen aangenomen: *'Praktiserende moslims hebben minder etnische afstand ten opzichte van autochtone Nederlanders dan niet-praktiserende moslims, omdat ze een conservatievere levenshouding hebben'*. De alternatieve hypothese 6d wordt verworpen, omdat een conservatieve levenshouding niet leidt tot significant minder etnische afstand.

Hoofdstuk 6: Conclusie & aanbevelingen

Dit onderzoek heeft als doel om de relatie tussen religie en etnische afstand te beschrijven en te verklaren. Hierbij werd er gefocust op de religie van Nederlanders en van Turken en Marokkanen. De hoofdvraag van dit onderzoek was: *‘Welke invloed heeft de religie van christenen en moslims op de etnische afstand ten opzichte van Turken, Marokkanen en autochtonen en hoe is dit te verklaren?’*

Er zijn nog weinig Nederlandse studies gedaan, waarbij de etnische afstand van zowel autochtonen als allochtonen gelijktijdig werd onderzocht. Er zijn wel veel onderzoeken gedaan naar het effect van religie op etnische afstand, maar deze studies focussen zich vooral op de etnische afstand van christenen. Doordat dit onderzoek op zowel Nederlandse christenen en Turkse en Marokkaanse moslims focust, biedt dit vernieuwende inzichten over etnische afstand.

In deze studie is naar voren gekomen, dat religie bij zowel christenen en moslims een directe positieve invloed heeft op etnische afstand. Katholieke en protestantse Nederlanders hebben meer etnische afstand dan niet-religieuze Nederlanders. En praktiserende moslims hebben meer etnische afstand dan niet-praktiserende moslims. Uit het onderzoek is gebleken dat christenen meer etnische afstand hebben dan niet-christenen, omdat ze minder interetnische contact hebben, meer verschillen ervaren tussen het christendom en de islam en meer conservatieve waarden hebben. Turkse praktiserende moslims hebben meer etnische afstand dan niet-praktiserende moslims omdat ze meer religieuze saillantie hebben. Marokkaanse praktiserende moslims hebben meer etnische afstand dan niet-praktiserende moslims, omdat ze meer religieuze saillantie hebben en omdat ze meer conservatieve waarden hebben. Religieuze praktijken, interetnisch contact en het ervaren verschillen tussen het christendom en de islam, verklaren niet de verschillen in etnische afstand tussen praktiserende en niet-praktiserende moslims. Een opvallende bevinding was dat de religieuze praktijken van christenen juist leiden tot minder etnische afstand.

Uit deze resultaten blijkt dat de etnische afstand van religieuze Nederlanders niet op eenzelfde wijze is te verklaren als bij religieuze Turken en Marokkanen. De theoretische perspectieven waarop dit onderzoek gegrond is, blijken een bredere verklaring te bieden voor de rol van religie in etnische afstand van Nederlanders, dan voor Turken en Marokkanen. Alleen de sociale identiteitstheorie (Tajfel & Turner, 1979) lijkt een verklaring te bieden voor de verschillen in etnische afstand tussen praktiserende en niet-praktiserende moslims. Bij Turken en Marokkanen heeft religieuze saillantie een positieve invloed op etnische afstand. Praktijken hebben geen significante invloed op etnische afstand. Religieuze praktijken en religieuze saillantie zijn onderdeel van de religieuze identiteitsvorming van religieuze groepen. Volgens de sociale identiteitstheorie, willen groepen hun identiteit beschermen. Dit doen ze door negatieve beelden over andere groepen te creëren. Naarmate religie saillantier wordt, zal er meer behoefte zijn de eigen identiteit te beschermen, en zal de etnische afstand naar andere groepen toenemen.

Uit de resultaten blijkt dat het verschil in etnische afstand tussen praktiserende en niet-praktiserende moslims niet verklaard wordt door interetnisch contact. Interetnisch contact biedt wel een verklaring voor het verschil in etnische afstand tussen Nederlandse christenen en niet-christenen. Volgens de sociale contact theorie leidt interetnisch contact tot minder etnische afstand (Allport, 1954). Turken en Marokkanen zijn een minderheidsgroepering in Nederland. Of ze nu praktiserend of niet-praktiserend moslim zijn, ze kunnen contact met Nederlanders moeilijker vermijden. De meeste Turken en Marokkanen zullen connecties hebben met Nederlanders, waardoor de verschillen tussen praktiserende moslims en niet-praktiserende moslims kleiner kunnen zijn, dan tussen christelijke en niet-religieuze Nederlanders. Bij Nederlanders zal contact met Turken en Marokkanen vaker een kwestie van kiezen zijn. Mogelijk biedt hierdoor contact wel een verklaring voor de etnische afstand van christenen, maar niet voor de etnische afstand van moslims.

Het ervaren van verschillen tussen het christendom en het islam heeft alleen bij christenen

effect op de etnische afstand ten opzichte van Turken en Marokkanen. Bij Turken en Marokkanen heeft dit geen effect. Vanuit de etnische competitie theorie (Scheepers, Gijsberts & Coenders, 2002), kan het mogelijk zijn dat christenen de Turken en Marokkanen meer als een bedreiging zien en hierdoor meer verschillen ervaren tussen het christendom en de islam. Het ervaren van verschillen kan leiden tot meer etnische afstand. Omdat het merendeel van de Turken en Marokkanen moslim is, leidt het ervaren van verschillen tussen het christendom en de islam, bij christenen wellicht eerder tot meer etnische afstand. Wanneer Turken en Marokkanen verschillen ervaren tussen het christendom en de islam, hoeft dit niet direct effect te hebben op de etnische afstand ten opzichte van Nederlanders, omdat niet alle Nederlanders christen zijn. Bovendien bleek uit de resultaten dat er geen verschillen zijn in het ervaren van verschillen tussen het christendom en de islam tussen praktiserende en niet-praktiserende moslims.

Tot slot bleek dat bij zowel Marokkanen als Nederlanders het verschil tussen de religieuze groepen mede werd verklaard door het hebben van conservatieve waarden. Opvallend was dat bij Turken het verschil in etnische afstand tussen praktiserende en niet-praktiserende moslims niet werd verklaard door conservatieve waarden. Een mogelijke verklaring hiervoor komt uit dit onderzoek niet naar voren.

De alternatieve hypothesen van dit onderzoek zijn bijna allemaal verworpen. Deze hypothesen werden opgesteld vanuit het gezamenlijke identiteitsmodel (Gaertner et al., 1993). Hieruit kan geïmpliceerd worden dat christelijke Nederlanders weinig gevoelens hebben van een gedeelde religieuze identiteit met Turken en Marokkanen. En tevens kan hieruit geïmpliceerd worden dat praktiserende moslims, weinig gevoelens van een gedeelde religieuze identiteit hebben met Nederlanders. De enige alternatieve hypothese die wel bevestigd werd, was de hypothese betreffende de religieuze praktijken van Nederlanders. Christelijke Nederlanders hebben minder etnische afstand dan niet-christelijke Nederlanders omdat ze meer religieuze praktijken hebben.

Het uiteindelijke model van dit onderzoek verklaart wel het verschil in etnische afstand tussen protestantse en niet-religieuze Nederlanders, maar niet het verschil tussen katholieke en niet-religieuze Nederlanders. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat er minder grote verschillen zijn tussen katholieke en niet-religieuze Nederlanders in het hebben van religieuze praktijken, religieuze saillantie, contact, het ervaren van verschillen tussen christendom en islam en het hebben van conservatieve waarden. Hierdoor blijft de vraag waardoor het verschil in etnische afstand tussen katholieke en niet-religieuze Nederlanders wel te verklaren is. Ook de verschillen tussen praktiserende en niet-praktiserende moslims in etnische afstand worden in dit onderzoek niet verklaard. In een vervolgonderzoek zou er kunnen worden gezocht naar andere theoretische verklaring voor de etnische afstand van moslims en katholieken.

Tevens zou een vervolgonderzoek zich meer kunnen richten op de verschillen tussen religieuze groepen. Hierbij wordt vooral bedoeld op de verschillen binnen de moslimgroepering. Er zou kunnen worden gekeken naar de verschillen tussen soennieten en sjiïeten. In deze studie was dit niet mogelijk. Ook zou er kunnen worden gekeken naar de verschillen tussen Turken en Marokkanen. Zo hebben Turken een hogere gemiddelde etnische afstand dan Marokkanen. Omdat er nog weinig onderzoek is gedaan naar de rol van religie in etnische afstand onder moslims, zijn hier nog vele inzichten te winnen. Uit dit onderzoek is gebleken dat de etnische afstand van Turken niet op eenzelfde manier is te verklaren als de etnische afstand van Marokkanen. Zo bood het hebben van conservatieve waarden wel een verklaring voor de verschillen in etnische afstand tussen Marokkaanse praktiserende en niet-praktiserende moslims, maar niet voor de verschillen bij Turken.

Tot slot kan worden gezegd dat dit onderzoek heeft geprobeerd een verder verdieping aan te brengen in de kennis van de rol van religie op etnische afstand. In dit onderzoek is het mogelijk geweest om tegelijkertijd de etnische afstand van drie groepen te vergelijken. Hierdoor is dit onderzoek een aanvulling op de eerdere onderzoeken naar etnische afstand. Bovendien zijn er nog niet

veel eerdere onderzoeken gedaan naar de etnische afstand van Turken en Marokkanen. Het is gebleken dat er niet alleen verschillen zijn tussen de etnische afstand van Nederlanders met Turken en Marokkanen, maar er zijn ook verschillen in de etnische afstand tussen Turken en Marokkanen. In een volgend onderzoek is de uitdaging om tot een verklaring hiervoor te komen. Gebleken is dat de rol van religie bij de etnische afstand van Nederlanders ten opzichte van Turken en Marokkanen anders verklaard moet worden dan de rol van religie bij de etnische afstand van Turken en Marokkanen ten opzichte van Nederlanders.

Literatuurlijst

- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., & Sanford, R. N. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Harper.
- Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Massachusetts: Addison-Wesley.
- Allport, G. W. (1966). The religious context of prejudice. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 5, 447-457.
- Allport, G. W., & Kramer, B.M. (1946). Some roots of prejudice. *Journal of psychology*, 22, 9-39.
- Allport, G. W., & Ross, M. J. (1967). Personal religious orientation and prejudice. *Journal of personality and Social Psychology*, 5(4), 432-443.
- Amir, Y. (1969). Contact hypothesis in ethnic relations. *Psychological Bulletin*, 71, 319-342.
- Blalock, H. M. (1967). *Towards a theory of minority-group relations*. New York: Wiley.
- Blumer, H. (1958). Race prejudice as a sense of group position. *The Pacific Sociological Review*, 1, 3-7.
- Bobo, L. D. (1988). Group conflict, prejudice, and the paradox of contemporary racial attitudes. In P. A. Katz & D.A. Taylor (Eds.), *Eliminating Racism. Profiles in Controversy* (pp. 85-114). New York: Plenum Press.
- Bogardus, E. S. (1925). Social distance and its origins. *Sociology and Social research*, 9, 216-225.
- Bogardus, E. S. (1947). Measurement of personal-group relations. *Sociometry*, 10(4), 306-311.
- Brown R. J. (1984a). The effects of intergroup similarity and cooperative vs. competitive orientation on intergroup discrimination. *British Journal of Social Psychology*, 12, 10-22.
- Brown R. J. (1984b). The role of similarity in intergroup relations. *The Social Dimension European Developments in Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burdette A. M., Ellison, C. G., & Hill, T.D. (2005). *Sociological Inquiry*, 75, 177-196.
- Coenders, M. (2001). Nationalistic attitudes and ethnic exclusionism in a comparative perspective. Nijmegen: *Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen*.
- Coser, L. (1956). *The functions of social conflict*. Glencoe, Illinois: The Free Press.
- De Graaf, P. M., Kalmijn, M., Kraaykamp, G., & Monden, C.W.S. (2010). *Design and content of the Netherlands Longitudinal Lifecourse Study*. Research report. Tilburg University & Radboud University Nijmegen, Netherlands.
- Dixon, J. C., & Rosenbaum, M. S. (2004). Nice to know you? Testing contact, cultural and group

threat theories of anti-Black and anti-Hispanic stereotypes. *Social Science Quarterly*, 85, 257–280.

Durkheim, E. (1897). *Suicide*. Free Press: New York (1951).

Eisinga, R., Felling, A., & Peters, J. (1990). Religious belief, church involvement, and ethnocentrism in the Netherlands. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29, 54–75.

Eisinga, R., Konig, R., & Scheepers, P. (1995). Orthodox religious beliefs and anti-semitism. A replication of Glock and Stark in the Netherlands. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34(2), 214-223.

Gaertner, S.L., Dovidio, J.F., Anastasio, P.A., Bachman, B.A., & Rust, M.C. (1993). The common ingroup identity model: recategorization and the reduction of intergroup bias. *European Review of Social Psychology*, 4(1), 1-26.

Gijsberts, M. (2005). Opvattingen van autochtonen en allochtonen over de multi-etnische samenleving. In SCP, WODC & CBS (red.), *Jaarrapport Integratie 2005* (pp. 189-205). Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau, Wetenschappelijk Onderzoeks- en Documentatiecentrum & WODC, Centraal Bureau voor de Statistiek.

Gijsberts, M., & Dagevos, J. (2004). Concentratie en wederzijdse beeldvorming tussen autochtonen en allochtonen. *Migrantenstudies*, 20(3), 145-168.

Glock, C. Y., & Stark, R. (1965). *Religion and society in tension*. Chicago: Rand McNally and Company.

Glock, C. Y., & Stark, R. (1966). *Christian beliefs and anti-semitism*. New York: Harper and Row.

González, K. V., Verkuyten, M., Weesie, J. & Poppe, E. (2008). Prejudice towards Muslims in The Netherlands: Testing integrated threat theory. *British Journal of Social Psychology*, 47, 667–685.

Greeley, A.M., & Sheatsley, P.B. (1971). Attitudes towards racial integration. *Scientific American*, 225(6), 13-19.

Hagendoorn, L. (1995). Intergroup biases in multiple group systems: The perception of ethnic hierarchies. *European Review of Social Psychology*, 6, 199-228.

Hagendoorn, L., & Kleinpenning, G. (1991). The contribution of domain-specific stereotypes to ethnic social distance. *British Journal of Social Psychology*, 30, 63-78.

Himmelstein, J. (1986). The social basis of anti-feminism: religious networks and culture. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 25, 1-15.

Hraba, J., Hagendoorn, L., & Hagendoorn, R. (1989). The ethnic hierarchy in the Netherlands: social distance and social representation. *British Psychological Society*, 28(1), 57- 69.

- Hraba, J., Radloff, T., & Gray-Ray. (1999). A comparison of black and white social distance. *The Journal of Social Psychology*, 139(4), 536-539.
- Hutnik, N. (1991). *Ethnic minority identity*. Oxford, England: Clarendon
- Jaspers, E., Van London, M., & Lubbers, M. (2009). Een longitudinale studie naar veranderde etnocentrische reacties in Nederland. *Migrantenstudies*, 2, 106-127.
- Katz, I., & Hass, R. G. (1988). Racial ambivalence and American value conflict: Correlational and priming studies of dual cognitive structures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 55, 893–905.
- Kelly, C. (1993). Group identification, intergroup perceptions and collective action. In W. Stroebe & M. Hewstone (Eds.), *European Review of Social Psychology* (pp. 59-83). Chichester: John Wiley.
- Keuzekamp, S., & Bos, D. (2007). *Out in the Netherlands. Acceptance of homosexuality in the Netherlands*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kleinpenning, G., & Hagendoorn, L. (1991). Contextual aspects of ethnic stereotypes and interethnic evaluations. *European Journal of Social Psychology*, 21, 331-348.
- McLaren, L. M. (2003). Anti-Immigrant Prejudice in Europe: Contact, Threat Perception, and Preferences for the Exclusion of Migrants. *Social Forces*, 81(3), 909-936.
- Morgan, M. A. (1987). The impact of religion on gender-rol attitudes. *Psychology of women quarterly* 11, 301-310.
- Pettigrew, T.F., Jackson, J.S., Brika J.B., Lemaine, G., Meertens, R.W, Wagner, U., & Zick, A. (1997). Outgroup Prejudice in Western Europe. *European Review of Social Psychology*, 8(1), 241-273
- Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90, 751–783.
- Phalet, K., & Güngör, D. (2004). *Moslim in Nederland: Religieuze dimensies, etnische relaties en burgerschap: Turken en Marokkanen in Rotterdam*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Scheepers, P., Gijsberts, M., & Coenders, M. (2002). Ethnic Exclusionism in European Countries. Public Opposition to Civil Rights for Legal Migrants as a Response to Perceived Ethnic Threat. *European Sociological Review*, 18(1), 17-34.
- Scheepers, P. Gijsberts, M., & Hello, E. (2002). Religiosity and prejudice against ethnic minorities in Europe: cross-national tests on a controversial relationship. *Review on Religious Research*, 43(3), 242-265.
- Sherif, M. (1967). *Group Conflict and Co-operation. Their Social Psychology*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Sniderman, P., & Hagendoorn, L. (2007). *When ways of life collide: Multiculturalism and its discontents in the Netherlands*. Princeton: Princeton University Press.

- Sniderman, P., Hagendoorn, L., & Prior, M. (2003). De moeizame acceptatie van moslims in Nederland. *Mens & Maatschappij*, 78, 199-217.
- Stouffer, S. A. (1955). *Communism, civil liberties and conformity*. Garden City, New York: Doubleday.
- Tajfel, H., & Turner, J. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. Austin & S. Worchel (Eds.), *The Social Psychology of Intergroup Relations*. Monterrey: Brooks/Cole.
- Van Praag, C. (2003). Wederzijdse beeldvorming. In SCP (Red.), *Rapportage minderheden 2003* (pp. 363-389). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Verkuyten, M. (2006). Groepsidentificaties en intergroepsrelaties onder Turkse Nederlanders. *Mens & Maatschappij*, 81(1), 64-84.
- Verkuyten, M. (2007). Religious Group identification and inter-religious relations. A study among Turkish-Dutch muslims. *Group proces & Intergroup relations*, 10(3), 341-357.
- Verkuyten, M., Hagendoorn, L., & Masson, K. (1996). The Ethnic Hierarchy Among Majority and Minority Youth In The Netherlands. *Journal of applied social psychology*, 26(12), 1104-1118.
- Verkuyten, M., & Thijs, J. (2010). Religious group relations among Christian, Muslim and non-religious early adolescents in the Netherlands. *Journal of Early Adolescence*, 30, 27-49.
- Vogt, W.P. (1997). *Tolerance and education*. Sage, Thousand Oaks: Kalif.
- Wilson, W. C. (1960). Extrinsic religious values and prejudice. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 60, 286-288.

Bijlagen

Appendix A: Aanvullende tabellen

Tabel 9: Regressie van religie op etnische afstand

(N=4410)	Model 1b
Intercept	
	B (S.E.)
Constant	1,61(0,04)**
<i>Nederlanders</i>	
Rooms-katholiek	0,42 (0,04)**
Protestants	0,41(0,04)**
Anders	0,26(0,06)**
Geen	0,28(0,03)**
<i>Turken en Marokkanen</i>	
Praktiserend moslim	0,10(0,03)**
Niet-praktiserend moslim	Ref
Anders	-0,09(0,09)
Geen	-0,11(0,05)*
Mannen	0,07(0,02)**
Leeftijd	$4 \times 10^{-3}(1 \times 10^{-3})^{**}$
Opleiding	-0,05(0,01)**
Buitenlandse opleiding	0,06(0,06)
R ²	0,08

* = $p < 0.05$; ** = $p < 0.01$, tweezijdig getoetst; Ref = referentiecategorie

Bron: Nells, 2009

Tabel 10: Regressie op etnische afstand met verklarende variabelen: Referentie Turken

(N=4410)	Model 2b
	B (S.E.)
Constant	1,27(0,10)**
<i>Nederlanders</i>	
Rooms-Katholiek	0,59(0,08)**
Protestants	0,49(0,09)**
Anders	0,33(0,10)**
Geen	0,51(0,08)**
<i>Turken en Marokkanen</i>	
Praktiserend moslim	0,10(0,03)**
Niet-praktiserend moslim	Ref
Anders	-0,11(0,09)
Geen	0,01(0,05)
<i>Turken</i>	
Weinig religieuze praktijken	Ref
Gemiddelde religieuze praktijken	-0,02(0,05)
Hoge religieuze praktijken	-0,05(0,05)
<i>Interactie Nederlanders</i>	
Weinig religieuze praktijken	Ref
Gemiddelde religieuze praktijken	-0,05(0,06)
Hoge religieuze praktijken	-0,08(0,08)
<i>Interactie Marokkanen</i>	
Weinig religieuze praktijken	Ref
Gemiddelde religieuze praktijken	0,02(0,07)
Hoge religieuze praktijken	0,03(0,08)
<i>Turken</i>	
Weinig religieuze saillantie	Ref
Gemiddelde religieuze saillantie	0,21(0,07)**
Hoge religieuze saillantie	0,33(0,08)**
<i>Interactie Nederlanders</i>	
Weinig religieuze saillantie	Ref
Gemiddelde religieuze saillantie	-0,16(0,08)*
Hoge religieuze saillantie	-0,42(0,10)**
<i>Interactie Marokkanen</i>	
Weinig religieuze saillantie	Ref
Gemiddelde religieuze saillantie	-0,09(0,06)
Hoge religieuze saillantie	-0,16(0,07)*
Contact	-0,01(0,01)
Contact interactie Nederlanders	-0,04(0,01)**
Contact interactie Marokkanen	0,01(0,02)
Verschillen tussen christendom en islam	0,02(0,02)
Verschillen tussen christendom en islam interactie Nederlanders	0,16(0,02)**
Verschillen tussen christendom en islam interactie Marokkanen	0,06(0,03)*
Conservatieve waarden	0,04 (0,02)

Conservatieve waarden interactie Nederlanders	0,10 (0,03)**
Conservatieve waarden interactie Marokkanen	0,03(0,03)
Leeftijd	$4 \times 10^{-3}(1 \times 10^{-3})^{**}$
Man	0,07(0,02)**
Opleiding	-0,03(0,01)**
Buitenlandse opleiding	0,02(0,06)
R ²	0,16

* = $p < 0.05$; ** = $p < 0.01$, tweezijdig getoetst; Ref = referentiecategorie

Bron: Nells, 2009

Tabel 11: Regressie op etnische afstand met verklarende variabelen: Referentie Marokkanen

(N=4410)	Model 2c
	B (S.E.)
Constant	1,12(0,10)**
<i>Nederlanders</i>	
Rooms-Katholiek	0,59(0,08)**
Protestants	0,49 (0,08)**
Anders	0,33(0,10)**
Geen	0,51(0,08)**
<i>Turken en Marokkanen</i>	
Praktiserend moslim	0,10(0,03)**
Niet-praktiserend moslim	Ref
Anders	-0,11(0,09)
Geen	0,01(0,05)
<i>Marokkanen</i>	
Weinig religieuze praktijken	Ref
Gemiddelde religieuze praktijken	-0,003(0,05)
Hoge religieuze praktijken	-0,010(0,05)
<i>Interactie Nederlanders</i>	
Weinig religieuze praktijken	Ref
Gemiddelde religieuze praktijken	-0,06(0,06)
Hoge religieuze praktijken	-0,12(0,08)
<i>Interactie Turken</i>	
Weinig religieuze praktijken	Ref
Gemiddelde religieuze praktijken	-0,02(0,07)
Hoge religieuze praktijken	-0,03(0,08)
<i>Marokkanen</i>	
Weinig religieuze saillantie	Ref
Gemiddelde religieuze saillantie	0,12(0,08)
Hoge religieuze saillantie	0,17(0,09)*
<i>Interactie Nederlanders</i>	
Weinig religieuze saillantie	Ref
Gemiddelde religieuze saillantie	-0,07(0,09)
Hoge religieuze saillantie	-0,26(0,10)*
<i>Interactie Turken</i>	
Weinig religieuze saillantie	Ref
Gemiddelde religieuze saillantie	0,09(0,06)
Hoge religieuze saillantie	0,16(0,07)*
Contact	$-3 \times 10^{-3}(0,01)$
Contact interactie Nederlanders	-0,05(0,01)**
Contact interactie Turken	-0,01(0,02)
Verschillen tussen christendom en islam	0,09(0,02)**
Verschillen tussen christendom en islam interactie Nederlanders	0,10 (0,03)**
Verschillen tussen christendom en islam interactie Turken	-0,06(0,03)*
Conservatieve waarden	0,07(0,03)**

Conservatieve waarden interactie Nederlanders	0,07(0,03)*
Turken: conservatieve waarden interactie Turken	-0,03(0,03)
Leeftijd	$4 \times 10^{-3}(1 \times 10^{-3})^{**}$
Man	0,07(0,02)**
Opleiding	-0,03(0,01)**
Buitenlandse opleiding	0,02(0,06)
R ²	0,16

* = $p < 0.05$; ** = $p < 0.01$, tweezijdig getoetst; Ref = referentiecategorie

Bron: Nells, 2009

Tabel 12: *Nominale regressie op religieuze praktijken*

(N=4410)	Model 5b	B(S.D.)
Religieuze praktijken		
Religieuze praktijken = 1	Intercept	0,75(0,36)*
	<i>Nederlanders</i>	
	Rooms-katholiek	-1,48(0,17)**
	Protestant	-0,36(0,19)
	Anders	-0,07(0,33)
	Geen	-2,55(0,13)**
	<i>Turken en Marokkanen</i>	
	Praktiserende moslims	0,80(0,14)**
	Niet-praktiserende moslims	Ref
	Anders	-0,35(0,40)
	Geen	-1,95(0,21)**
	Vrouwen	0,66(0,09)**
	Leeftijd	-0,01(0,01)
	Opleiding	0,02(0,03)
	Geen buitenlandse opleiding	-0,44(0,31)
Religieuze praktijken = 2	Intercept	-0,10(0,44)
	<i>Nederlanders</i>	
	Rooms-katholiek	-2,70(0,36)**
	Protestant	1,53(0,19)**
	Anders	1,62(0,30)**
	Geen	-5,27(0,46)**
	<i>Turken en Marokkanen</i>	
	Praktiserende moslims	1,56(0,16)**
	Niet-praktiserende moslims	Ref
	Anders	0,14(0,46)
	Geen	-2,561(0,39)**
	Vrouwen	-0,41(0,11)**
	Leeftijd	-0,01(0,01)
	Opleiding	0,11(0,04)**
	Geen buitenlandse opleiding	-0,13(0,36)

* = $p < 0.05$; ** = $p < 0.01$, tweezijdig getoetst;

Bron: Nells, 2009

Tabel 13: *Nominale regressie op religieuze praktijken*

N=4410	Model 4b	B(S.D.)
Religieuze saillantie		
Religieuze saillantie = 1	Intercept	2,55(0,63)**
	<i>Nederlanders</i>	
	Rooms-katholiek	-2,01(0,36)**
	Protestant	-0,33(0,45)
	Anders	16,39(0,22)**
	Geen	-4,26(0,33)**
	<i>Turken en Marokkanen</i>	
	Praktiserende moslims	1,54(0,79)*
	Niet-praktiserende moslims	Ref
	Anders	-1,35(0,80)
	Geen	-3,10(0,37)**
	Mannen	0,45(0,10)**
	Leeftijd	0,01(0,01)*
	Opleiding	0,07(0,04)*
	Geen buitenlandse opleiding	-0,07(0,52)
Religieuze saillantie = 2	Intercept	3,00(0,69)**
	<i>Nederlanders</i>	
	Rooms-katholiek	-5,66(0,52)**
	Protestant	-0,93(0,45)*
	Anders	16,42(0,00)
	Geen	-7,78(0,41)**
	<i>Turken en Marokkanen</i>	
	Praktiserende moslims	2,65(0,79)**
	Niet-praktiserende moslims	Ref
	Anders	-1,48(0,79)
	Geen	-4,54(0,40)**
	Mannen	0,78(0,13)**
	Leeftijd	0,02(0,01)*
	Opleiding	-0,02(0,05)
	Geen buitenlandse opleiding	-0,30(0,56)

* = $p < 0.05$; ** = $p < 0.01$, tweezijdig getoetst;

Bron: Nells, 2009

Tabel 14: Regressie op de verklarende variabelen met referentie: niet-praktiserende moslims

(N=4410)	Model 5b: Y= Contact	Model 6b: Y= verschillen tussen christendom en islam	Model 7b: Y = Conservatie waarden
Intercept	B (S.E.)	B (S.E.)	B (S.E.)
Constant	4,32(0,10)**	1,98(0,06)**	1,54(0,04)**
<i>Nederlanders</i>			
Rooms-Katholiek	-2,50(0,10)**	0,48(0,06)**	-0,73(0,05)**
Protestants	-2,79(0,09)**	0,97(0,05)**	-0,04(0,04)
Anders	-2,36(0,15)**	0,93(0,08)**	0,28(0,07)**
Geen	-2,47(0,07)**	0,31(0,04)**	-0,87(0,03)**
<i>Turken en Marokkanen</i>			
Praktiserend moslim	-0,03(0,07)	0,05(0,04)	0,32(0,03)**
Niet-praktiserend moslim	Ref	Ref	Ref
Anders	-0,15(0,23)	0,55(0,13)**	-0,01(0,10)
Geen	0,21(0,12)	-0,13(0,07)	-0,53(0,05)**
Mannen	0,35(0,04)**	-0,04(0,02)	0,11(0,02)**
Leeftijd	-0,03(2 x 10 ⁻³)**	-0,01(1 x 10 ⁻³)**	2 x 10 ⁻³ (1 x 10 ⁻³)
Opleiding	0,09(0,02)**	-0,09(0,01)**	-0,09(0,01)**
Buitenlandse opleiding	0,03(0,15)	0,07(0,09)	0,18(0,07)**
R ²	0,46	0,14	0,46

* = p < 0.05; ** = p < 0.01, tweezijdig getoetst; Ref = referentiecategorie

Bron: Nells, 2009

Appendix B: Vragen uit de schriftelijke vragenlijst en het face-to-face interview

Etnische afstand

Zou u er problemen mee hebben als iemand van Turkse afkomst uw baas zou worden op het werk?

Zou u er problemen mee hebben als iemand van Turkse afkomst naast u zou komen wonen?

Zou u er problemen mee hebben als iemand van Turkse afkomst met uw zoon of dochter zou trouwen?

Voor deze vragen golden de antwoordcategorieën:

1. Helemaal geen probleem
2. Geen probleem
3. Wel een probleem

Deze vragen werden ook gesteld over personen van Nederlandse en Marokkaanse afkomst. Deze vragen waren afkomstig uit de vragenlijst.

Etniciteit

In welk land zijn de volgende personen geboren?

- a. U zelf
- b. Uw vader
- c. Uw moeder
- d. Uw grootvader (van moeders kant- de vader van uw moeder)
- e. Uw grootmoeder (van moeders kant- de moeder van uw moeder)
- f. Uw grootvader (van vaders kant- de vader van uw vader)
- g. Uw grootmoeder (van vaders kant- de moeder van uw vader)

Deze vragen waren afkomstig uit het interview. Aan de hand van deze vragen werd een variabele opgesteld die de respondenten indeelde in de verschillende etniciteiten en die bepaalde tot welke generatie de respondent behoorde.

Religie

Rekent u zichzelf op dit moment tot een religie?

1. Ja
2. Nee

Welke religie is dit?

1. Rooms Katholiek
2. Protestantse Kerk Nederland (voorheen Hervormd)
3. Protestantse Kerk Nederland (voorheen Gereformeerd)
4. Protestantse Kerk Nederland (voorheen Luthers)
5. Overig Protestant
6. Islam Sunitisch
7. Islam Shiitisch
8. Islam overig
9. Jodendom
10. Hindoeïsme
11. Boeddhisme
12. Anders, nl.....

Deze vragen waren afkomstig uit het persoonlijke interview.

Religieuze praktijken

Hoe vaak gaat u naar een godsdienstige bijeenkomst in een kerk, moskee, synagoge, tempel of schrijn?
Is dat...

1. Nooit
2. 1-2 keer per jaar
3. 3-11 keer per jaar
4. 1 keer per maand
5. 2-3 keer per maand
6. Iedere week
7. Meerdere keren per week

Heeft u in de afgelopen 3 maanden wel eens de volgende dingen gedaan?

- a. De Bijbel of de Koran gelezen
- b. Gebeden
- c. Met vrienden gepraat over het geloof

Antwoordcategorieën per vraag

1. Ja
2. Nee

De eerste vraag over religieuze praktijken was afkomstig uit het persoonlijke interview. De andere vraag was afkomstig uit de vragenlijst.

Religieuze saillantie

Hoe belangrijk is het geloof voor u persoonlijk?

1. Heel belangrijk
2. Belangrijk
3. Niet belangrijk, niet onbelangrijk
4. Niet belangrijk
5. Helemaal niet belangrijk

Deze vraag was afkomstig uit de vragenlijst.

Contact

De volgende vragen gaan over persoonlijk contact. Dat betekent dat u van deze persoon de naam kent en er wel eens mee praat. Hoe vaak heeft u in uw buurt persoonlijk contact met iemand met de volgende etnische herkomst?

- a. Nederlandse herkomst
- b. Turkse herkomst
- c. Marokkaanse herkomst
- d. Surinaamse/Antilliaanse herkomst
- e. Andere niet-westerse herkomst

Hoe vaak heeft u op uw werk en/of school persoonlijk contact met iemand met de volgende etnische herkomst?

- a. Nederlandse herkomst
- b. Turkse herkomst
- c. Marokkaanse herkomst

- d. Surinaamse/Antilliaanse herkomst
- e. Andere niet-westerse herkomst

Hoe vaak heeft u in verenigingen en/of clubs persoonlijk contact met iemand met de volgende etnische herkomst?

- a. Nederlandse herkomst
- b. Turkse herkomst
- c. Marokkaanse herkomst
- d. Surinaamse/Antilliaanse herkomst
- e. Andere niet-westerse herkomst

De antwoordcategorieën voor deze vragen waren als volgt:

- 1. (Bijna) elke dag
- 2. Een of meerdere keren per week
- 3. Een aantal keer per maand
- 4. Ongeveer één keer per maand
- 5. Een aantal keren per jaar
- 6. Ongeveer één keer per jaar
- 7. Nooit
- 8. Niet van toepassing (heb deze persoon niet)

Deze vragen waren afkomstig uit de vragenlijst.

Verschillen tussen christendom en islam

Wilt u voor elk van de stellingen aangeven wat uw mening is?

- a. In wezen lijken Islam en christendom veel op elkaar
- b. Islam en Christendom kennen dezelfde basiswaarheden
- c. Islam en Christendom zijn erg moeilijk te verenigen
- d. In de Bijbel en de Koran zijn veel ideeën die op elkaar lijken
- e. Of je naar de Kerk of naar de Moskee gaat, dat is eigenlijk hetzelfde

De antwoordcategorieën waren:

- 1. Zeer mee eens
- 2. Mee eens
- 3. Neutraal
- 4. Mee oneens
- 5. Zeer mee oneens

Deze vragen waren afkomstig uit de vragenlijst.

Conservatisme

Vindt u de volgende zaken verkeerd of niet verkeerd?

- a. Homoseksualiteit
- b. Abortus
- c. Echtscheiding
- d. Vrijwillige kinderloosheid
- e. Euthanasie
- f. De doodstraf

- g. Seks vóór het huwelijk
- h. Seks met andere partner dan de huwelijks- of samenwoonpartner

Antwoordcategorieën

- 1. Altijd verkeerd
- 2. Bijna altijd verkeerd
- 3. In sommige gevallen verkeerd
- 4. Nooit verkeerd

Deze variabelen waren afkomstig uit de vragenlijst.

Controlevariabelen

Geslacht: ingevuld door de interviewer.

Leeftijd: in dataset staan het geboortejaar en het jaar van afname van het interview genoteerd. Hier is niet naar gevraagd tijdens het interview. Wel kregen de onderzoekers deze informatie van lokale instanties.

Opleidingsniveau en Buitenlandse opleiding (afkomstig uit het persoonlijke interview):

Nu enkele vragen over de scholen die u heeft bezocht. Welke van de volgende opleidingen heeft u gevolgd? Als u in het buitenland onderwijs heeft gevolgd, neem dan het Nederlandse niveau dat er het meest op lijkt.

- 1. Lagere school
- 2. Lbo, vmbo-kb/bbl
- 3. Mavo, vmbo-tl
- 4. Havo
- 5. Vwo/gymnasium
- 6. Mbo-kort (kmbo), primair leerlingwezen, bol/bbl niveau 1 of 2
- 7. Mbo-tussen/lang (mbo), secundair/tertiair leerlingwezen, bol/bbl niveau 3 of 4
- 8. Hbo
- 9. Universiteit (bachelor)
- 10. Universiteit (master,doctoraal)
- 11. Promotietraject
- 12. Buitenlandse opleiding, niet goed in te delen, lager onderwijs
- 13. Buitenlandse opleiding, niet goed in te delen, middelbaar onderwijs
- 14. Buitenlandse opleiding, niet goed in te delen, hoger onderwijs
- 15. Geen opleiding

Voor alle opleidingen, waarbij op de vorige vraag, 'ja' is geantwoord, werd de volgende vraag gesteld: Heeft u deze opleiding met een diploma afgerond?

- 1. Ja
- 2. Nee